

De Maastrichtse Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen en haar bedevaart naar Scherpenheuvel 1715-1825

Lou Spronck

De Maastrichtse 'Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen Sterre der Zee' viert in 2014 haar driehonderdjarig bestaan. Eertijds was ze verbonden aan de Sint-Nicolaaskerk die in 1838 is afgebroken. In 1837 zijn de Sint-Nicolaasparochie en de Broederschap overgegaan naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk, die tot 1797 kapittelkerk was geweest en vervolgens als militair magazijn gebruikt was.¹ Het spreekt vanzelf dat de mariale devotie het *centre d'intérêt* van de Broederschap was en nog steeds is. Als bekroning van haar devotiepraktijk heeft ze vanaf haar oprichting gedurende meer dan een eeuw met veel elan een jaarlijkse bedevaart naar Scherpenheuvel georganiseerd.

Naar Scherpenheuvel vanuit de Sint-Nicolaas,
de Sint-Martinus en de Sint-Servaas

In 1825 deed de Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen dat voor het laatst. Het was geen al te zwaar verlies voor het religieuze leven van de stad, want vanaf 1814 organiseerde ook de 'Broederschap van het Heilig Kruis', verbonden aan de Sint-Martinuskerk te Wyck-Maastricht, een bidweg naar Scherpenheuvel. Daarmee trad ze in het voetspoor van de zogenaamde Keulse Vaart, waarover later meer. De Wyckse broederschap, die de traditie van de bedevaart tot op de dag van vandaag heeft voortgezet, bestond in 2013 tweehonderd jaar.

Het aantal bedevaartgangers dat vanuit de Sint-Martinuskerk te voet naar Scherpenheuvel pelgrimeert, beperkt zich de laatste jaren tot enkele tientallen. Maar gedurende 'de lange negentiende eeuw' was de behoefte aan een meerdaagse bedevaart bij het gelovige volk zo groot, dat er vanaf 1840 tot aan de Eerste Wereldoorlog nog plaats was voor een tweede

1 Veel informatie over Broederschap, Sterre der Zee en Onze-Lieve-Vrouwekerk is bijeengebracht door het Meertens Instituut in de *Databank bedevaart en bedevaartplaatsen in Nederland*.

Vroeger sprak men over *het* broederschap (onzijdig), inmiddels is het *de* broederschap (vrouwelijk).

In het verleden werd een bedevaart of bidweg vaak 'processie' genoemd.

Maastrichtse 'processie' naar Scherpenheuvel, die verzorgd werd door de 'Broederschap van Onze-Lieve-Vrouw van Bijstand in de Nood' uit de parochie van Sint-Servaas.

In dit artikel zal ik de aandacht vooral richten op de bedevaart naar Scherpenheuvel zoals die van 1715 tot 1825 plaatsvond onder leiding van de anno 2014 jubilerende Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen.

Hemelse trektochten

Het Concilie van Trente (1545-1563) maakte in de katholieke kerk een nieuw elan los: de Contrareformatie. Zich afzettend tegen het protestantisme, ontwikkelde zich de cultus van Maria in tal van bedevaartplaatsen verspreid over West- en Midden-Europa: Loreto, Einsiedlen, Mariazell, Czestochowa, Scherpenheuvel, Kevelaer en andere. Door de organisatie van pelgrimages naar deze heiligdommen kwamen broederschappen tegemoet aan de religieuze behoeften van de gelovigen. Broederschappen werden door de geestelijkheid gewaardeerd als instrumenten ter bevordering van de vroomheid. Ze nodigden het gelovige volk uit tot het verdienen van aflaten en stimuleerden het gebruik van de sacramenten. Ze cultiveerden de verering van de heiligen, in het bijzonder de devotie tot de patronen van parochiekerk en broederschap en bovenal tot Maria, de Moeder Gods, die de katholieken zou bijstaan in hun bestrijding van de 'ketteren', in casu de protestanten. Broederschappen verleenden luister aan kerkelijke diensten en processies in en buiten het kerkgebouw. Overigens zag de kerk zich geregeld genoodzaakt kritische noten te plaatsen bij de barokke uitbundigheid én de uitwassen waarmee dit alles gepaard ging. Voor het religieuze leven in de parochie hadden haar richtlijnen en het bisschoppelijk toezicht ongetwijfeld effect, maar buiten het domein van kerkgebouw en parochie, met name tijdens de vaak massale meerdaagse voetbedevaarten, was het niet iedere pelgrim gegeven zich *comme il faut* te gedragen: drankmisbruik, vechtpartijen en ongepast seksueel verkeer waren niet ongewoon.²

Een broederschap kende behalve broedermeesters (enkele tientallen mannen) ook leden ('broeders en zusters', vaak duizenden). Zij kwamen in aanmerking voor het verdienen van door de paus aan de broederschap verleende aflaten, zelfs voor een volle aflaat bij speciale gelegenheden zoals een bedevaart of een bijzonder feest. Voor de aantrekkingskracht van een broederschap moeten we het belang van het verdienen van aflaten niet onderschat-

2 Henau 1991, 18; van Rensch 1990, 10; Wingens 1994, 252-253; Spronck 2009, 284-285; Goessen 1986, 32. In de *Geestelyke liedekens (...) om te zingen als men in bedevaert reyst naer (...) Scherpenheuvel* [1795; de approbatie is van 8 april 1750] worden de pelgrims op pagina 4 uitdrukkelijk gewaarschuwd voor het geven van 'argernisse', 't zij door moedwil, dronkenschap, vrijagie, scheldwoorden, of iet diergelijks'.

Alexander Schaepekens: Onze-Lieve-Vrouweplein met de kerken van Sint-Nicolaas en van Onze-Lieve-Vrouw, ca. 1837. Bonnefantenmuseum Maastricht, collectie LGOG (foto Peter Cox).

ten.³ De mensen voelden zich machteloos tegenover de wisselvalligheden van de fortuin. Daarenboven had de christelijke leer de gelovigen het besef van zondige schuld ingeprent. Ze waren bang voor ziekten, voor de dood en voor het onherroepelijk oordeel dat na dit leven geveld zou worden. Deze existentiële onzekerheden vroegen om bezwering. De mensen zochten heil in gebed en devoties, in reliekenverering en het verdienen van aflaten. Gelovigen waren ervan overtuigd dat niet het toeval maar Gods ondoorgrondelijke wil over het leven van de mens beschikte en dat de mens in de hemel beloond zou worden voor de beproevingen op aarde. Maar zoveel lijdzaamheid was lang niet allen gegeven. Velen zochten hun toevlucht bij magische praktijken uit de oude heidense culturen, die door het christendom niet geheel verdrongen waren. Wat de toekomst bracht kon in de sterren gelezen worden; de toorn van de hemel die over ons kwam met onweer en bliksem, misoogsten, hongersnood en pest, moest met magische handelingen worden bezworen; amuletten konden bescherming bieden tegen ongeluk en kwaad. Aards en bovenaards waren met elkaar verweven. De grens tussen geloof en bijgeloof was onduidelijk. Met een broederschap op trektocht gaan naar een plaats waar hemel en aarde elkaar raken, was, hoe dan ook, een aantrekkelijke uitdaging. De bedevaart was een breuk met het leven van alledag, voerde de pelgrim voorbij de grens van de persoonlijke problemen, soms ook voorbij de grens van de fysieke krachten, liet hem de emotie beleven van confessionele identiteit in groepsverband.⁴

De geloofspraktijken van het volk waren diffuser, veelvormiger, 'heidenser' dan de kerkelijke overheid gewenst achtte. Zij spande zich in om bijgelovige praktijken uit te bannen en de gelovigen het onderscheid te leren tussen de nabije, aanraakbare heiligen en de verheven God. Het is dan ook begrijpelijk dat de wens van wereldlijke overheden en 'verlichte' vorsten als Jozef II en Willem I om processies en hun uiterlijk vertoon te verbieden of te beperken vaak begrip vond bij de kerkelijke gezagsdragers; natuurlijk niet bij priesters en broedermeesters die hun ziel en zaligheid met het voortbestaan van bedevaarten en processies verbonden hadden. Wereldlijke en geestelijke overheid vonden elkaar meestal in de wens tot matiging en terugdringen van uiterlijk vertoon. Pas in de jaren 1873-1880 kwam de wens van ultramontaans Limburg om de godsdienst in het openbaar te belijden in botsing met het nationale justitiële apparaat. Daarover later meer.⁵

3 Aflaten: een systeem van strafvermindering in het hiernamaals voor fouten in het aardse leven begaan. Bij een volle aflaat wordt men verlost van alle nog uitstaande straffen, onder voorwaarde dat men in staat van genade verkeert, dus gebiecht en gecommuniceerd heeft. Zie ook: Duerloo / Wingens 2002, 41, 69; Henau 1991, 18-20.

4 Milis 2011, 144-145; Ubachs 1975, 101; Therry 1988, 119, 205, 212-213.

5 Crutzen 1992, 117-140, 151-152; Margry, 2000, 56-57, 312-317, 437; Margry / te Velde 2003, 118-133.

Mariadevotie in Maastricht

Maastricht is de stad van de Sterre der Zee. In de Merodekapel van de Basiliek van Onze-Lieve-Vrouw branden dagelijks honderden devotiekaarsjes voor het miraculeus beeld van de lieve Moeder met haar Kind. Het beeld, dat in het begin van de vijftiende eeuw is gesneden, bevond zich vanaf ongeveer 1475 in de minderbroederskerk aan de Sint-Pieterstraat, waar nu het Regionaal Historisch Centrum Limburg gevestigd is. Bij het doordringen van de Contrareformatie is de devotie tot het beeld tot grote bloei gekomen. Een hoogtepunt in de periode 1532-1632 was de processie op Paasmaandag, waarin het Allerheiligste en het genadebeeld werden megedragen.⁶ Deze ommegang kreeg rond 1600 het karakter van een Spaanse geselprocessie, die duizenden toeschouwers, Maastrichtenaren en bewoners van het buitengebied, aantrok. Een tijdgenoot spreekt over boetelingen die slechts gekleed waren in een ijzeren harnas en wier bloed op de straat drupte, hun 'schamelheid' rood kleurend. Een week van verering volgde. Ze werd op Beloken Pasen afgesloten met een processie die een soberder karakter had.⁷

Toen Maastricht in 1632 in handen kwam van de Staten-Generaal, werd de devotie tot het genadebeeld niet verboden – er waren immers twee heren, waarvan er één, de prins-bisschop van Luik, katholiek was –, maar toen in 1638 enkele franciscanen, onder wie Servatius Vinck, betrokken bleken bij het zogenaamde Verraad van Maastricht, werden de paters uitgewezen en verdween het genadebeeld met hen uit Maastricht, eerst naar Slavante, dan naar Visé en vandaar naar Tongeren. In 1675, na de verovering van Maastricht door Lodewijk XIV, keerde het beeld in de stad terug, en toen de franciscanen op de Minderbroedersberg een nieuw klooster bouwden, werd het op 30 december 1700 daarheen overgebracht. Uit die tijd dateert de benaming Sterre der

Onze-Lieve-Vrouw Sterre der Zee met Jezuskind. Basiliek van Onze-Lieve-Vrouw. RHCL (foto F. Lahaye).

6 De route die de processie volgde en die bij de verplaatsingen van de Sterre der Zee in 1700 en 1837 werd aangepast, de zogenaamde bidweg (*beiweeg*), wordt nog steeds op zaterdagavond onder het bidden van de rozenkrans door Maastrichtse gelovigen gelopen.

7 Verbeek 1937, 133-135; Ubachs 1975, 100; van Rensch 1990, 41.

Zee, waarmee Onze-Lieve-Vrouw van Maastricht voortaan bij voorkeur zou worden aangeduid.⁸

In de nieuwe franciscanenkerk op de Minderbroedersberg (nu bestuursgebouw van de Universiteit Maastricht) werd de wat afgenomen devotie tot het genadebeeld nieuw leven ingeblazen. De verering werd behartigd door de 'Broederschap van het Koordje van Sint-Franciscus',⁹ die in 1630 was opgericht, en de 'Broederschap van de Onbevleete Maagd Maria onder de titel Sterre der Zee', waarvan de voorgeschiedenis niet erg helder is. Beide fraterniteiten leefden lange tijd in vrede met elkaar, maar vanaf 1782 ontstond er een conflict dat pas in 1794 werd bijgelegd. In datzelfde jaar kwam de stad in handen van de Franse revolutionairen. Die hieven in 1797 kloosters en broedersschappen op. Het devotiebeeld kon tijdig bij particulieren in veiligheid worden gebracht. Toen na het Concordaat van Napoleon met de paus (in werking vanaf 18 april 1802) de rust in de kerk was weergekeerd en de Sterre der Zee in 1804 ter verering in de Sint-Nicolaaskerk kon worden opgesteld, stond de Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen haar als het ware op te wachten.¹⁰

Te voet naar Scherpenheuvel

De Keulse Vaart en de Maastrichtse

De faam van Scherpenheuvel als mariaal genadeoord had zich in het begin van de zeventiende eeuw verbreid over de Lage Landen en het Rijnland. Het wonderdadige beeldje uit de boom (Maria met het kind Jezus op de linkerarm, slechts 30 cm hoog) was in 1602 geplaatst in een houten kapel, die in 1604 vervangen werd door een veel grotere van steen, gevolgd door de bouw van de barokke basiliek, die in 1627 kon worden ingewijd. Een en ander leidde tot een niet te stuiten bedevaartbeweging.¹¹

Als officieel begin van de Keulse bedevaart wordt het jaar 1635 aangehouden. De voettocht werd georganiseerd en begeleid door de 'Bruderschaft von Scharpffenhövel'. Op de lange weg naar Scherpenheuvel sloten zich steeds nieuwe pelgrims bij de Keulse Vaart aan. De bedevaartgangers vertrokken uit Keulen op zaterdag in de vierde week na Pasen. Via Gulik en Valkenburg verschenen ze op derde dag, de vijfde maandag na Pasen, voor de poorten van Maastricht om vervolgens in het klooster van de Wittevrouwen aan het Vrijthof het Heilig Kruis (of Zwart Kruis) te vereren. Vandaar trokken ze verder richting

8 Verbeek 1937, 65, 129-130, 136-144; van Rensch 1990, 42-43.

9 Als uiterlijk teken van verbondenheid met God en Sint-Franciscus droegen de broedermeesters een koord dat om de hals werd gehangen.

10 van Rensch 1990, 43-50, 86; de la Haye 2004, 87-96.

11 Boni 1953, 29, 48, 128-129. Aan een bedevaart naar Scherpenheuvel had paus Paulus V al op 16 september 1606 een volle aflaat verleend. Zie: Duerloo / Wingens 2002, 41.

Hasselt en Scherpenheuvel.¹² Op het ter-ritoir van de Staten-Generaal leidde het doortrekken van de Keulse Vaart geregeld tot klachten van protestantse zijde. In 1727 werd de kwestie principieel uitgevochten nadat de drossaard van het Land van Valkenburg enkele pelgrims gearresteerd had omdat zij 'gesongen ende een kruys in de hoogte gedragen' hadden, hetgeen op Staats terrein niet was toegestaan. Het protest van de Keulse magistraat, 'beweerende dat sulx was een oud gebruyck', vond bij de Staten-Generaal geen gehoor, met het gevolg dat de bedevaartgangers voortaan in kleine groepjes ingetogen door Staats gebied trokken, dus zonder 'superstitieuse gesanck', met het kruis bedekt en de vanen opgerold.¹³ De aantrekkingskracht van de Keulse Vaart leed er niet onder; ze werd door de spanningen rond dergelijke conflicten veeleer vergroot.

In 1714 besloot Gerard Haeghemans, sinds 1697 pastoor van de Sint-Nicolaasparochie, tot de oprichting van een Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen. Zij zou zich vanzelfsprekend richten op de devotie tot Maria, een cultus die jaarlijks bekroond moest worden door een meerdaagse voettocht naar Scherpenheuvel. We vinden daarover gedetailleerde informatie in het archief van de Broederschap, dat tevens een rijke bron is voor de kennis van het geestelijk leven van het kerkvolk en de

*Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel
(uit: Duerloo/Wingens 2002, 27).*

¹² Spronck 2009, 286-289.

¹³ Ubachs 1975, 390-391; Procession de Wyck 1869, 580-581.

burgerij in de achttiende en negentiende eeuw.¹⁴ Haeghemans moet een begaafd netwerker, een kundig bestuurder en een ondernemend man geweest zijn, met veel gevoel voor de behoeften van 'de markt'. Zo zal bij de naamgeving van de Broederschap ongetwijfeld een rol gespeeld hebben dat paus Clemens XI in 1708 had besloten om het al eeuwenlang op 8 december gevierde feest van de Onbevleete Ontvangenis van Maria aan heel de kerk voor te schrijven.¹⁵ Maar de belangrijkste reden voor de oprichting was de grote belangstelling die de Keulse Vaart in Maastricht en omgeving genoot. Pastoor Haeghemans twijfelde daarom niet aan de levensvatbaarheid van een eigen Maastrichtse bedevaart en zijn drie Maastrichtse collega's (van Sint-Jacob, Sint-Catharina en Sint-Martinus in Wyck)¹⁶ stemden daarmee van harte in. Idealiter zou zo'n 'Maastrichtse vaart' een week vóór 'de Coelsche' moeten vertrekken: op de vierde maandag na Pasen.¹⁷

Voorbereiding en start van de Broederschap

De oprichting van de Broederschap was door pastoor Haeghemans degelijk voorbereid. Op 9 november 1714 zorgde hij ervoor dat zes regerende meesters (bestuursleden) en een secretaris gekozen werden. Van 'Rome' had hij al veel eerder werk gemaakt, want reeds op 5 oktober was door paus Clemens XI aan de Broederschap een volle aflaat verleend. Op 12 november hechtte de prins-bisschop van Luik Joseph Clemens van Beieren zijn zegel aan de oprichting. Op diezelfde dag had Haeghemans met de paters augustijnen afgesproken, dat zij het preken en biecht horen tijdens de bedevaart naar Scherpenheuvel zouden verzorgen, overigens 'sonder stricte obligatie wedsijdens'. Dankzij die conditie kon de afspraak enige tijd later probleemloos herzien worden, omdat ook de andere kloosterorden gingen participeren. Op 20 november werden twee beschermheren gekozen: de Luikse hoogschout Baron de Horion en Chevalier C. Winckels, heer van Noorbeek. Twee dagen later gingen de drie collega's van pastoor Haeghemans akkoord met zijn voorstel om bij toerbeurt als gees-

14 Zie hierachter onder Bronnen: Arch. Nic. en Arch. OLV. In het archief van de Basiliek van Scherpenheuvel zijn geen achttiende-eeuwse stukken over de Maastrichtse Broederschap bewaard; het archief van het Ancien Régime is er verdwenen bij de opheffing door Jozef II van een groot deel der kerkelijke instellingen.

15 Goessen 1986, 28. In 1854 werd de Onbevleete Ontvangenis van Maria tot dogma verklaard.

16 Na de Franse revolutiestorm konden de parochianen van Sint-Catharina (aan de Boschstraat) de kerk van Sint-Mathias betrekken en die van Sint-Jacob (aan het Vrijthof) de Sint-Servaas.

17 Arch. Nic., inv. nr. 1006-1: schrijven van de Maastrichtse pastoors aan de commissarissen-deciseurs, april 1715. In de Franse versie ervan lezen we: '(...) les sousignés comme plusieurs bourgeois et habitants de cette ville, ayant eu coutume d'aller tous les ans avec ceux de Cologne en procession à Montaigu en Brabant, ont maintenant proposé de tenir leur pèlerinage huit iours avant ceux de Cologne.' Over de Keulse Vaart, zie: Boesmans 1980, 30-37; Duerloo / Wingens 2002, 65.

De basiliek van Scherpenheuvel (foto auteur).

telijk directeur van de bedevaart naar Scherpenheuvel op te treden. Wel stipuleerden zij dat zij zich door hun ‘onderpastoors’ (eerste kapelaans) konden laten vervangen en tekenden zij aan dat hun instemming geschiedde ‘sonder obligatie van ons te willen verbinden, maar alleenlijk uijt devotie ende vrijwillige dispositie’. Op hun beslissing zijn de pastoors nooit teruggekomen. Gerard Haeghemans toonde zich immers een goed collega, doordat hij de andere stadsparochies en de verschillende kloosterorden volwaardig bij de bedevaart betrok. Het resultaat was dat de bedevaart van Maastricht naar Scherpenheuvel een stedelijke aangelegenheid werd met de Sint-Nicolaaskerk en haar Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen als stralend middelpunt. Over tactiek gesproken.¹⁸

De officiële oprichtingsdatum was 8 december 1714, Conceptiedag. Tijdens de hoogmis verzorgde de prior van de augustijnen de preek.¹⁹ Het altaar van Onze-Lieve-Vrouw, voortaan toevertrouwd aan de zorgen van de Broederschap, was ‘magnifiekelijk ende costelijk verciert’. Overal waren chronogrammen te lezen, Latijnse en Nederlandse, de retoricaal

18 Arch. Nic., inv. nr. 1006-1: diverse stukken: breve paus (5 oktober 1714), toestemming prins-bisschop (12 november 1714), keuze beschermheren (20 november 1714), stadspastors bij toerbeurt geestelijk directeur (22 november 1714); inv. nr. 292, 7v, 11r+v, 12r+v.

Het aantal inwoners van de stad (tot 1770 teruglopend) schommelde in de jaren 1714-1794 tussen 22.000 en 15.000, garnizoen en religieuzen inbegrepen. Zie: Ubachs / Evers 2005, 609.

19 Arch. Nic., inv. nr. 292, 333r.

specialiteit van die tijd. Veertien (tweemaal zeven!)²⁰ rond het Onze-Lieve-Vrouwe-altaar, waaronder de volgende twee:

*aLtaar Der Confrerle Is geprIVILegeert Voor DooDen*²¹

Vlrgo slne Labe De orlgne MaCULata [de maagd, onbevlekt vanaf de conceptie]

en één aan de voet van haar beeld:

Mater Del ContrIVlt CapUt serpentIs [de moeder Gods vertrapte de kop van de slang]

Op het koor en in het schip, die 'met roodt stof behanghen [waren] ende met vendels ende denne boomen verciert', opnieuw veertien, waaronder:

Mater lesU ChrIstI DoLorIbUs pLena [moeder van Jezus Christus, vol smarten]

*lesUs en Marla zIjn ongesConDen VoortsgebroCht*²²

In de maanden na de oprichting werd verder gewerkt aan de interne organisatie van de Broederschap en aan de voorbereiding van de bedevaart naar Scherpenheuvel. In april 1715 richtten Haeghemans en de drie andere stadspastors aan de commissarissen-deciseurs het verzoek of de deelnemers 'in het uijtgaen ende weder incomen in dese stadt met 't voordraeghen van den standart des cruijs in hun voornemen niet geturbeert nochte verhindert [mochten] worden'. Daarop antwoordden de Staatse commissarissen, 'geen territoir aen eenige processien te kunnen verleenen om met opgerichte standaert ofte andere publijcque ceremonien door dese stadt te passeeren'.²³ Die uitspraak liet aan duidelijkheid niets te wensen over.

De eerste 'Maastrichtse Vaart' naar Scherpenheuvel vertrok vanuit de Sint-Nicolaaskerk op maandag 6 mei 1715. Op 10 mei, terug in de stad, noteerde Gerard Haeghemans: 'Wij zijn den 6. meij sonder standart des cruijse ofte eenige ceremonien uytgegaen, ende giste-

- 20 Het heilige getal 7 wijst op volkomenheid. Evenals de ster is het een veel gebruikt mariaal symbool. Ook in de architectuur van de basiliek van Scherpenheuvel en in het zevenhoekig, stervormig grondplan van het stadje vinden we deze symbolen terug. Zie: Boesmans 1980, 26-27; Wynands 1986, 394-395. Over de 'Hebdomada Mariana', de zeven feesten ter ere van Onze-Lieve-Vrouw, zie: Duerloo / Wingens 2002, 131.
- 21 Een bedekte aanbeveling om lid te worden van de Broederschap. De mededeling is simpel geformuleerd, maar in het kleed van een chronogram krijgt de tekst meerwaarde.
- 22 Pastoor Haeghemans noteerde de jaarschriften (waarvan de uitkomst steeds 1714 is) op een dubbelgevouwen velletje A5, zie: Arch. Nic., inv. nr. 1006-1. Deze jaarschriften ook in: Arch. Nic., inv. nr. 292, 15v.
- 23 Arch. Nic., inv. nr. 1006-1: schrijven aan en van de commissarissen-deciseurs, april 1715; verslag van pastoor Haeghemans over de gang van zaken rond de eerste processie naar Scherpenheuvel, 10 mei 1715. Het verzoek aan de commissarissen-deciseurs werd gedaan, 'vermits notoir is dat de Ceulsche met den standart des cruijs door dese stadt passerende voorleeden iaer gearresteert ende gemolesteert zijn worden ende men alsdan gevreest heeft dat deselve molestatie oock soude geschieden aen de inwoonders deser stadt'.

Beeld van Maria Onbevlekt Ontvangen als de Apocalyptische Vrouw, met de voet op de kop van de slang. Dit is het oude devotiebeeld van de Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen, dat zich nu bevindt in het linker transept van de Basiliek van Onze-Lieve-Vrouw (foto Régis de la Haye).

ren den 9. meij oock sonder ceremonien ingecomen, laetende den standart des cruijs in de kercke van Veltwesent.' Met andere woorden: wij hebben ons gedragen als gehoorzame en vreedzame onderdanen. Hij verzocht Baron de Horion, beschermheer van de Broederschap, om 'in den naeme van de inwoonders deser stadt' de burgemeesters en de magistraat van Diest schriftelijk te bedanken omdat zij de pelgrims 'met groote civiliteijt [hoffelijkheid] ende beleeftheijt ontfangen hebben met luyen van de groote clocke, ende ons, neffens eenige andere geestelijcke ende de meesters van voorss(eide) confrerie op haer stadthuijs geregaleert [onthaald] hebben'.²⁴

Pastoor Haeghemans kon tevreden zijn; hij had een stevig fundament gelegd waarop in volgende jaren kon worden voortgebouwd.

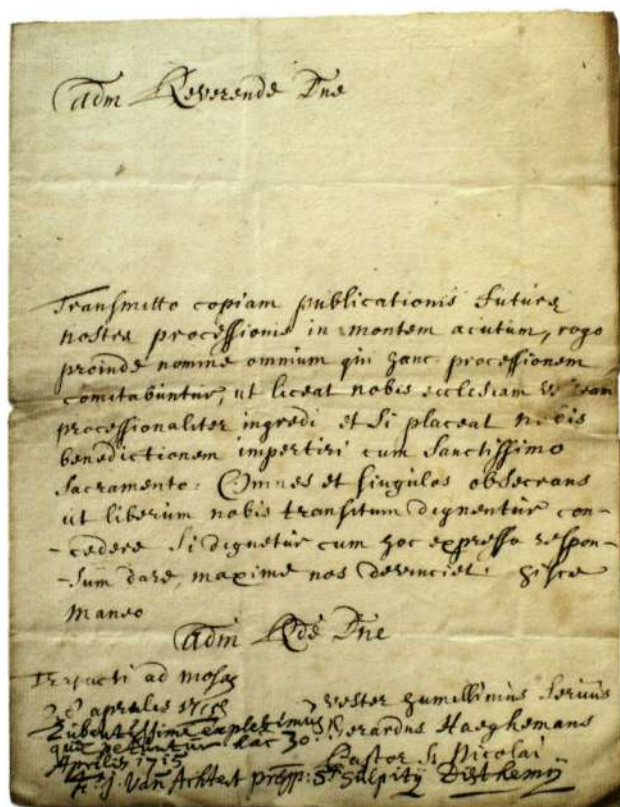
Organisatie en werking van de Broederschap

Het beeld van de Broederschap als organisatie vertoont in de loop van de achttiende eeuw en het begin van de negentiende eeuw weinig wisselingen. In het begin was er bijvoorbeeld nog geen syndicus [wijze raadgever]; de secretaris fungeerde toen tevens als penningmeester of tesorier (thesaurier). Maar als een functie eenmaal was gecreëerd of een besluit genomen, werd dat in de boeken vastgelegd en zelden ongedaan gemaakt.²⁵ Natuurlijk functioneerde

²⁴ Arch. Nic., inv. nr. 1006-1: verslag van pastoor Haeghemans, 10 mei 1715.

²⁵ Voor deze en volgende alinea's is passim gebruik gemaakt van Arch. Nic., inv. nr. 292 ('Register' met gegevens over de periode 1714-1786); Arch. OLV, inv. nr. 2009 ('Memoriael' over de jaren 1758-1836, waarin zo nu en dan verwezen wordt naar een regeling die in het 'Register' is vastgelegd).

Onder verwijzing naar de bijgevoegde aankondiging van de bedevaart naar Scherpenheuvel (waarschijnlijk een affiche) verzoekt pastoor Gerard Haeghemans op 28 april 1715 aan pastoor F.J. Van Achter van de Sint-Sulpitius in Diest of die zijn kerk voor de Maastrichtse bedevaartgangers wil openstellen en hen met het Allerheiligste Sacrament de zegen wil geven. Van Achter antwoordt op 30 april dat hij volgaarne zal vervullen wat gevraagd wordt: 'Lubentissime explebimus quae petuntur'. RHCL, Arch. Nic., inv. nr. 1006-1 (foto Régis de la Haye).

niet alles altijd optimaal op alle onderdelen en zijn er periodes van teruglopende activiteit geweest. Omstreeks 1770-1771 was de situatie zelfs verontrustend. De opkomst van de confreres, zelfs op Conceptiedag, liet toen te wensen over en de syndicus sprak op 8 mei 1771 de vrees uit 'dat ons Broederschap soude kunnen vervallen en teniet gaan (...) ten waer [tenzij] met nieuwen ijver alle wetten en reglementen wierden naer gekoomen'. In 1782 moest de syndicus opnieuw een waarschuwing laten horen: diverse broedermeesters

deden alsof de verplichting om 'amendens' (boetegeld) te betalen niet meer bestond, 'waardoor d'unie en vrindschap verminderde en den iver door de goede geïntentioneerde verflauwde'.²⁶ Was het verminderde elan de terugslag na de geslaagde viering van het gouden jubileum in 1764? Er is geen reden om te veronderstellen dat een aantal broedermeesters aangestoken zou zijn door Verlichtingsideeën. De sociale kring waarin zij functioneerden bood daarvoor geen geschikte voedingsbodem; bovendien bloeide het leven van de Broederschap al gauw weer op. Wie de hele periode, vanaf de oprichting in 1714 tot de komst van de Franse revolutionairen in 1794, overziet zal concluderen dat er sprake was van een goed doortimmerde organisatie, een actieve deelname van de broedermeesters aan de werkzaamheden en levendige contacten onderling. Het was een vereniging om trots op te zijn.

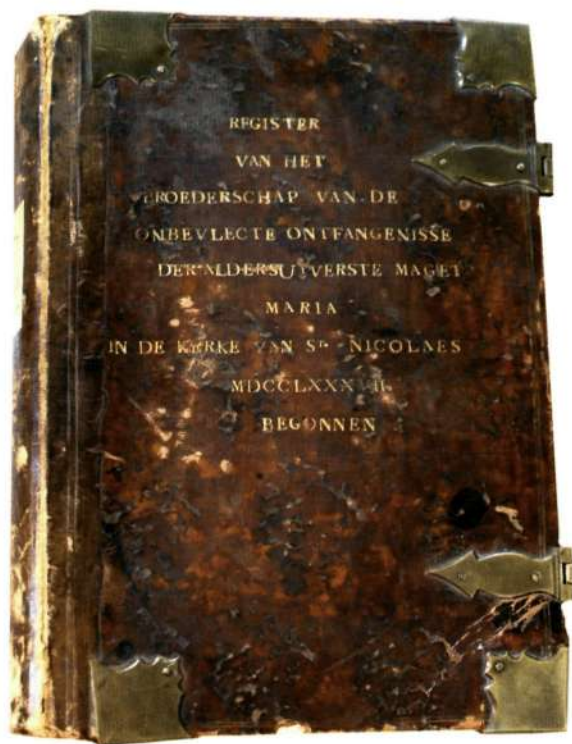
De kwaliteit van het functioneren van de Broederschap was mede te danken aan het goede samenspel tussen het bestuur en de opeenvolgende pastoors, die als geestelijk directeur toezicht hielden en hun fiat moesten hechten aan alle besluiten en activiteiten.

²⁶ Arch. OLV, inv. nr. 2009, 138, 174.

Met ere verdienen hun namen genoemd te worden: de oprichter Gerardus (Gerard) Haeghemans (1697-1731) die de toon gezet had, Joannes Jacobus (Jacob) Brendelet (1731-1751), J.H. Haenen (1751-1753), Simon Michael Thimister (1754-1776), Johannes Franciscus Dominicus (Jan) Cuijpers (1777-1803), Henricus Laurentius (Henri) Partouns (1803-1815) en Mathias Petrus Kevers (1815-1824). Onder het pastoraat van Nicolaas Servaes (1825-1846) vond in 1825 de laatste bedevaart vanuit de Sint-Nicolaaskerk naar Scherpenheuvel plaats.²⁷

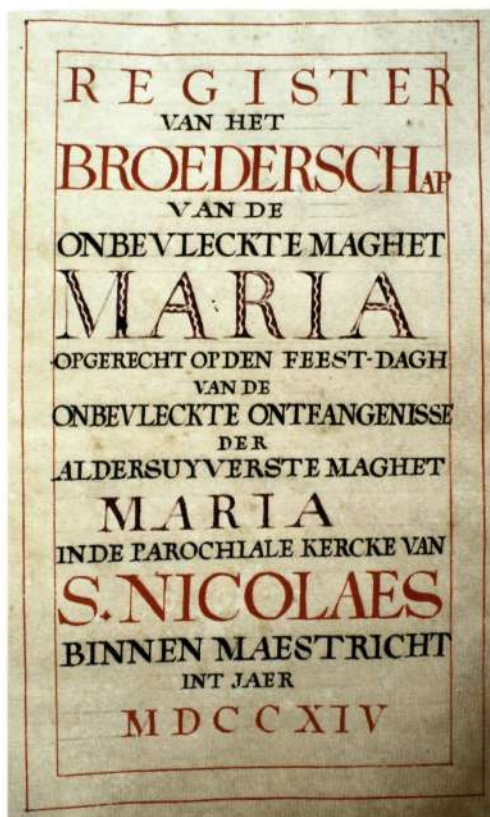
De verschillende functies

Het bestuur van de Broederschap werd gevormd door zes 'regerende meesters', die voor een periode van twee jaar waren gekozen, en functionarissen die voor langere tijd waren aangesteld: de secretaris, de syndicus en de tesorier. De laatste werd bijgestaan (soms vervangen) door een of twee regerende meesters die als 'bursaris' optraden. Toen de Broederschap na verloop van tijd bezittingen kreeg (enkele stukjes land en fundaties waarvan de rente moest worden besteed aan door de stichters bepaalde doelen) werd voor het beheer daarvan een rentmeester benoemd. De camerarius had de zorg voor de broederschkamer; voor spijs en drank zorgde de proviandeur. De overige broedermeesters werden vaak 'ouderlingen' genoemd. Het aantal broedermeesters schommelde tussen de 15 en 20; alleen rond 1760 waren er meer. Buiten de broedermeesters – de Broederschap in engere zin – waren er 'vele duizende' mannen en vrouwen die zich aan de broederschkamp bank achter in de kerk voor een luttel bedrag als lid hadden laten inschrijven. Van hen werden verder geen bijzondere activiteiten verwacht. Desgewenst konden zij tegen betaling van twee gulden (eventueel aangevuld met een vrijwillige gawe) als flambouwdrager

Een kostbare leren band met koperen sloten. RHCL, Arch. OLV, inv. nr. 2013 (foto Régis de la Haye).

²⁷ Ubachs / Evers 2005, 527 (Thimister), 138 (Cuijpers), 401 (Partouns), 481 (Servaes). Voor de zorg van de pastoors Thimister en Cuijpers voor gebouw en interieur van de Sint-Nicolaaskerk, zie: Evers 2006, 189-251.

RHCL, Arch. Nic., inv. nr. 292: Titelblad van het register (foto Régis de la Haye).

met de broedermeesters meelopen in de processie.²⁸

Convocaties voor vergaderingen en kerkelijke plechtigheden werden verzorgd door de 'knaap'. Zijn veelsoortige diensten werden door de Broederschap betaald met 35 à 40 gulden per jaar: blijkbaar een passende vergoeding, want de knaap bleef meestal vele jaren in dienst. Helaas bleek knaap Engel Gilissen, ondanks de hem in 1747 toegekende salarisverhoging, niet betrouwbaar. Nadat hij in 1759 wegens het niet afdragen van bij de broedermeesters opgehaalde gelden ernstig was berispt, moest hij twee jaar later wegens recidive ontslagen worden. Na een sollicitatieprocedure, waarbij de kandidaten konden kennismaken van een 27 artikelen tellend 'reglement der functien van den knaap' (zie kader), werd Gerardus Steijns op 7 januari 1760 aangesteld. Hij zou zijn taak pas in 1795 overdragen aan zijn opvolger.²⁹

Voor de verschillende functionarissen werden de taken nauwkeurig beschreven in 'journalen', in perkament gebonden boekjes. Zelfs de kwartiermakers bij de bede-

vaart naar Scherpenheuvel beschikten over zo'n journaal. Er werd zo weinig mogelijk aan het toeval overgelaten. Als een functionaris aftrad, gaf hij het journaal door aan zijn opvolger. Overdrachtsproblemen bleven zodoende tot het minimum beperkt en continue kwaliteit was gewaarborgd.³⁰

28 Arch. OLV, inv. nr. 2009, 16 (vele duizenden leden); Arch. Nic., inv. nr. 292, 178v-195r (lijst van ingeschreven broeders en zusters in de jaren 1714-1736); Arch. OLV, inv. nr. 2009, 27 (kandidaat-flambouwdragers; zie hierover ook: Arch. Nic., inv. nr. 292, 20v). Flambouwen waren kaarsen van anderhalf pond. Er waren er ongeveer 150 in gebruik. Ze werden jaarlijks in november gecontroleerd. De meeste werden dan naar de kaarsenmaker gebracht om vernieuwd te worden.

29 Arch. OLV, inv. nr. 2009, 6, 23-29, 189; Arch. Nic., inv. nr. 292, 53r.

30 Zie bijvoorbeeld: Arch. OLV, inv. nr. 2009, 121, 149, 173-174.

Uit het Reglement der functien van den knaep

[RHCL/GAM, Archief OLV, inv. nr. 2009, 24-28 (januari 1760)]

1. Den 9. 10. 11. 12. 15 xbris [december] onder d'octave van Conceptie [8 december en de zeven daaropvolgende dagen] moeten alle dagen de ses flambeeuwen [pas in de negentiende eeuw schrijft men 'flambouwen'], met de plaeten opgebonden [zilveren plaquettes, de onderscheidingstekens van de regerende meesters] smorgens voor half negen en den 15. ook savonts int Lofveirdigh staen voor de ses meesters.

2. De geheele octave van Conceptie en alle saterdagen van 't iaer moeten twee flambeeuwen voor den hogen autaar [het hoogaltaar] gestelt worden vóór 't Lof, ende naer [na] het Lof deselve, wel uijtgedooft, wederom sluijten in de flambeeuw casse.

7. De processien in St. Nicolaes worden ordinair [normaliter] gedaen: op Conceptiedagh smiddaghs, op O.L.V. Lichtmisdagh [2 februari], O.L.V. Bootschapdagh [25 maart], derden en vierden sondagh naer Paeschen [in het octaaf van Scherpenheuvel], O.L.V. Hemelvaertsdagh [15 augustus], St. Rochusdagh [16 augustus], O.L.V. Gebortendag [8 september], en sondaegs daer naer zijnde den naem van Maria [formeel: 12 september], alle onder het Lof, wanneer hij de flambeeuwen aen ider confrere door de kerck moet uijtreycken.

8. Daegs voor ieder feestdag moet hij alle flambeeuwdragende confreres aen hun huijs gaen versoecken tot de processie, als oock op den keus der meesters [de verkiezing der nieuwe regerende meesters] iaerlijcx ontrent St. Martensdagh [11 november] ten 2 uren in de kerck.

9. Sdaegs voor ider feestdag dat processie gehouden wort, moet hij voor of naer het Lof bezorgt sijn den hemel op den koor in malckaer te zetten en naer de processie uijt malckaer te doen en weg te zetten.

10. Sdaegs voor de vijf geprivilegieerde dagen [zie artikel 11] als oock voor swoensdaghs als de processie op Scherpenheuvel is, moet de banck en tafel geste(lt) worden achter aen de kerkckdeure, en [sc. moet hij zorgen] dat op de feestdagen smorgens om 6 uren de tafel, bek(leed) en met de reliquairen [reliëkhouders], aflaeten, gebedekens, licht, pen, inck, papier voorsien zij om d'inschrijvinghe te doen.

11. De vijf geprivilegieerde dagen sijn deeze: Conceptiedagh, O.L.V. Lichtmisdagh, derden en vierden sondagh naer Paeschen ende den naem van Maria.

12. Sondaghs voor ider der voorss(eide) feestdagen moet hij d'aflaeten op de kerckdeuren plecken en op de preedickstoelen bestellen, welcke kercken ordinair sijn: de twee groote kercken op diverse deuren [de Sint-Servaas en de Onze Lieve-Vrouwekerk], de vier parochiekercken, Predickheeren, Augustijnen, Beggaerden, Minderbroeders, Jesuiten.

16. Den knaep moet bezorgt weesen dat de camer vooraf [lees: vóór de vergaderingen] gereijnigt en in staet is, en dat het vier in brant is, eerdat de meesters aldaer vergaderen, als wanneer hij sig retireert en hout [zich ophoudt] op het kleen kamerken, en van al watter verhandelt of gereguleert wort, sig wachten van 't selve aen andere vreemde bekent te maecken of te verspreiden.

17. Van allen dranck en andersins watter mogt op de camer genooten worden moet hij goede notitie houden en den meester proviandeur bekent maecken.

22. Wanneer op de camer eenige spijsze genooten wort, te weeten: naer den keus der nieuwe meesters, op Conceptiedagh, op de Rekeninghe naer d'octave [de vergadering over de rekening van het tweede halfjaar], in ian(ua)rij de vergaderinge van Liefde en Eendraght, naer gedaene collecte tot behoefte der reijse naer Scherpenheuvel, en op de Rekeninghe naer de reijse [de vergadering over de rekening van het eerste halfjaar], dan moet den knaep allen tin en servietten ten huijse van den camerarius op de camer transportereeren, en daer naer wederom ten huijse van dito confr(ater) camerarius.

26. Ist datter een of meer processien ofte vergaderingen in een iaer meerder gehouden of gedaen werden als hier vooren vermeldt is, sal nochtans den knaep insgelijcx sijn devoiren moeten doen, en dat voor den selfden solaris oft tractement.

Detail van de zogenaamde Parijse maquette uit 1748. RHCL (foto J. Naseman).

Legenda:

1. Sint-Nicolaaskerk
2. Onze-Lieve-Vrouwekerk
3. Onze-Lieve-Vrouwekerkhof (Onze-Lieve-Vrouweplein)
4. Graanmarkt
5. Stokstraat
6. Plankstraat
7. Wolfstraat

Vergaderingen

Vergaderingen vonden plaats in de Broederschapskamer. De behoefte aan zo'n lokaal was vanaf het begin evident, maar pas in 1724 was er geld voor het huren van een ruimte 'alwaer de regeerende meesters en ouwerlinge tot verrichtinge vant broederschaps affairen seven a agt reysen int iaer kannen vergaderen', waarbij werd aangetekend dat die kamer geen deel mocht uitmaken van 'een herberge of publycke plaetse', 'opdat de saecken van t Broederschap geheim blijven'.³¹ In eerste instantie werd gebruik gemaakt van een kamer in een pand 'op den hoeck van de Wolfstraat tegens over de kercke van Sint-Nicolaas';³² later, in 1735, lukte het een eigen vergaderruimte te verwerven. Deze kamer, gelegen op de eerste etage van het hoekpand Plankstraat-Wolfstraat, was gekocht van broedermeester-stadsdrukker Lambert Bertus en verbouwd door broedermeester-aannemer Jan Collard.³³ Later, in 1787, zou Achter de Comedie een nieuwe, veel grotere Broederschapskamer betrokken worden in het voormalige jezuïetenklooster. Ze is anno 2014 nog steeds in gebruik.³⁴

De keuze van de meesters, ieder jaar rond Sint-Maarten (11 november), was weldoordacht: uit een lijst van tien kandidaten, die door de regeerende meesters was samengesteld,

³¹ Arch. Nic., inv. nr. 292, 22v, 28v-29r.

³² Arch. Nic., inv. nr. 292, 40v.

³³ Arch. Nic., inv. nr. 292, 151v-156v.

³⁴ RHCL/GAM, Raadsresolutie van 10 april 1787; RHCL/RAL, Notarieel archief, inv. nr. 2458. Vriendelijke mededeling van Peter Lambriex.

werden door de vergaderde broedermeesters drie nieuwe regerende meesters gekozen als opvolgers van de drie 'afgaande'. Hervervkiezing was mogelijk nadat een meester een jaar buiten functie geweest was.³⁵ Voor de onderlinge rangorde was anciënniteit een belangrijk criterium. President-meester was de tweedejaars regerend meester die het langst lid was. Op de zes regerende meesters volgden in rang: de secretaris, de syndicus, de tesorier en de drie laatste 'afgaande' meesters.

Een gewone vergadering werd geopend met het ontsteken van twee kaarsen naast het Mariabeeld en het bidden van de litanie van Onze-Lieve-Vrouw van Loreto.³⁶ Als vervolgens de syndicus in de vergadering een voorstel deed, kreeg eerst de president-meester het woord, daarna volgden overige aanwezigen. Als de agenda was afgewerkt, werd er een spelletje gespeeld of een kaartje gelegd. Om negen uur werd de bijeenkomst gesloten. De aanwezigen baden dan geknield een Onze Vader en Wees Gegroet en gingen huiswaarts. De sluitingstijd werd bij plenaire vergaderingen naar tien uur verschoven. Die vonden plaats in november bij de keuze van de nieuwe meesters, op de feestdag van Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt Ontvangen (Conceptiedag, 8 december), rond 20 december bij de behandeling van de rekening over het afgelopen halfjaar, met Maria Lichtmis (2 februari), enkele dagen voor de bedevaart naar Scherpenheuvel én na afloop van de voetreis als door de tesorier de rekening over het eerste halfjaar werd gepresenteerd.³⁷ In de jaren 1805-1815, toen er geen bedevaart naar Scherpenheuvel was, kwam men in april bijeen voor een dronk op de vriendschap ('het glasje van vriendschap').³⁸

Een dierbare traditie was de jaarlijkse viering van Conceptiedag, tevens jaardag van de oprichting. De feestdag werd afgesloten met een diner. Het menu van vrijdag 8 december 1758 was overigens bescheiden, want vrijdag was 'mageren dagh': erwtensoup zonder vlees, schelvis (indien voorhanden, zo niet twee kabeljauwen), snoek, baars, bakvis; boter, kaas enzovoort. Aan het diner namen behalve de broedermeesters en de pastoor van de Sint-Nicolaas ook de drie andere stadspastors en hun onderpastors deel, dit mede ter bevordering van de

35 Arch. Nic., inv. nr. 292, 7v, 8r, 19r, 19v.

36 Deze litanie is in de zestiende eeuw samengesteld door de geestelijken die de diensten in de basiliek van Loreto verzorgden. In Loreto, gelegen in Midden-Italië aan de Adriatische Zee, vereren de pelgrims de Casa Santa, die naar verluidt uit Nazareth door engelen was overgevoerd, de plek dus van de Annunciatie en het huis waar Jezus zijn jeugd doorbracht. Loreto is het model bij uitstek van een contrareformatische bedevaartplaats. Zoals Loreto het bolwerk was van de christenheid tegen de Islam, werd Scherpenheuvel dat tegen het Protestantisme. Zie: Duerloo en Wingens, *Scherpenheuvel*, 31-33, 92.

37 Arch. Nic., inv. nr. 292, 158v-163v; Arch. OLV, inv. nr. 2009, 74. De vergadering rond Maria Lichtmis werd later verschoven naar een dag in januari en bestempeld als 'de vergadering van eenigheid en liefde'. De sluitingstijd blijkt in 1821 opgerekt tot 23.00 uur; op Conceptiedag mocht het zelfs 24.00 uur worden. Zie: Arch. OLV, inv. nr. 2009, 242.

38 Arch. OLV, inv. nr. 2012.

Stadsengel met wapenschild op de achterzijde van een in leer gebonden register. RHCL, Arch. Nic., inv. nr. 292 (foto Régis de la Haye).

onderlinge liefde en eendracht.³⁹ In 1735, bij het betrekken van de Broederschapskamer, doneerden de confreres ieder een servet, twee tinnen borden en een tinnen lepel; al eerder beschikte de Broederschap over '34 staale forschetten'. Voortaan kon de organisatie van het diner in eigen hand gehouden worden. Vele jaren is dat zo gebleven, maar na verloop van tijd werd er gemord over organisatorische vlekjes, de hoge kosten en de relatief kleine ruimte 'waerdoor een ider meer geperst dan met gemack was zittende'. In 1760 ging men over tot dineren bij een traiteur op het Sint-Servaasklooster. Dat viel goed. Na afloop van de maaltijd begaven de heren zich naar de Broederschapskamer, waar nog tijd was voor een glas bier, een pijp tabak en een spelletje kaart; ook konden zij er 'een boterammeken genieten met een stuxken vleesch kout, ofte visch des vrijdags en saterdaghs'.⁴⁰

Feestelijke hoogtepunten

De jubileumvieringen in 1764 en 1814 waren hoogtepunten in de geschiedenis van de Broederschap. Die van 1764 duurde van zaterdag 8 tot en met zondag 16 december, negen dagen lang (een noeven). Voor een pauselijke breve met volle aflat was tijdig gezorgd. Ruim tevoren was aan Dominicus Habricx opdracht gegeven voor het vervaardigen van zes schilderijen van 180 x 140 cm (6½ voet hoog en 5 voet breed) met tafereelen uit het leven van Maria. De pater capucijn Leo van Baarle was gevraagd om bij die schilderijen en een aantal emblema's Nederlandse verzen te schrijven. Jean Parant, kloosterling bij de beggaarden, vervaardigde een kazuifel en enkele kleinere paramenten uit een aan de Broederschap geschonken kostbare damesmantel. Het feestprogramma, in tweehonderd exemplaren gedrukt bij Jacob Lekens, werd aangeplakt op de deuren van de Maastrichtse kerken en ter inzage gelegd op de preekstoelen. Ook werden exempla-

³⁹ Arch. OLV, inv. nr. 2009,6,72.

⁴⁰ Arch. OLV, inv. nr. 2009,73-74; Arch. Nic., inv. nr. 292,31r.

ren bezorgd bij de wereldlijke en geestelijke gezagsdragers in de stad en bij de pastoors van de parochies in de wijde omgeving. Om de onkosten van de viering te bestrijden hielden Broederschap en kerkbestuur begin november een huis-aan-huis collecte, die 230 gulden opbracht. Op 8 december om 10.30 uur begon de viering met een feestelijke hoogmis, met aansluitend processie en 's middags om 16.00 uur lof. Ook op alle volgende dagen was er een plechtige hoogmis en 's middags lof, steeds opgeluisterd met muziek. Doelstelling van al die diensten was: God te vragen zich te ontfermen over ons, zwakke mensen, en op voorspraak van Maria 'deze stad en ons geheel vaderland' in bescherming te nemen. Natuurlijk waren er in de kerk weer chronogrammen te lezen, naïeve en serieuze, bijvoorbeeld:

Marla Is VeeL sChoonDer reIJner en helJlIger aLs Ioannes baptIsta

*geLUkkIlg sIJt gIJ en groot en Lof WaardIg
Want UIJt U Is opgegaen een sonne
Der reghTVaardIghelJt lesUs ChrIstUs*

Voor al op de zondag 9 en 16 december was het druk in de Sint-Nicolaaskerk. De inschrijftafel werd bemand door broedermeesters die 'beeldeken (prentjes) en gebedeken' uitdeelden. Vier 'trabanten' (bewakers) waren op het koor aanwezig 'om de iongers en gepeupel daer van af te houden'. Ook 's nachts werd er door drie mannen gewaakt: de versiering van het hoofdaltaar met twaalf paar zilveren kandelaars en een zilveren kroon boven het tabernakel maakte dit noodzakelijk. De noven werd op maandag 17 december afge-

*Grafsteen van Pieter Gilles Schols (1768-1847).
Hoewel Schols overleed in de pastorie van zijn zoon te Ayeneux bij Soumagne en aldaar begraven werd, bevindt zich zijn graf, in ieder geval zijn grafsteen, op de Algemeene Begraafplaats aan de Tongerseweg te Maastricht. Onder de steen rust tevens Leonard Anton Ubaghs, wiens dochter getrouwd was met een zoon van Pieter Gilles Schols. Een steen dus voor twee schoonvaders (foto auteur).*

sloten met een requiemmis voor de afgestorven broeders en zusters van de Broederschap.⁴¹

Het eeuwfeest in 1814 deed voor de jubileumviering van 1764 niet veel onder. De bul waarin paus Pius VII aan de jubilerende broederschap een volle aflaat verleende, was gedaateerd op 27 september 1814. De broedermeesters Hub.L. van Uytrecht en J.M. Meertens hadden de zorg voor de versiering van de kerk op zich genomen. Confreer Pieter Gilles Schols, een begaafd gelegenheidsdichter en chronogrammist, die vertrouwd was met Frans, Latijn en Nederlands, was de bron waaruit vrome teksten rijkelijk opwelden. Tijdgenoot en nageslacht konden ze nalezen in het verslag van de jubileumviering, dat Schols vervaardigde en dat bij A.J. Koymans in druk verscheen. Daarin ook de beschrijving van de luisterrijke aankleding van de kerk, de altaren en de beelden van Onze-Lieve-Vrouw: 'beelden' inderdaad, want naast het oude broederschapsbeeld van Maria als 'Apocalyptische Vrouw' met haar voet op de kop van de slang had de Broederschap ook de zorg voor het genadebeeld van de Sterre der Zee, dat vanaf 1804 prominent in de Sint-Nicolaaskerk stond opgesteld. Van donderdag 8 tot en met donderdag 15 december was er dagelijks een plechtige hoogmis, steeds met een andere predikant, met aansluitend processie op de eerste en de laatste dag. Bij het jubileum ging bijzondere aandacht uit naar pastoor Jan Jacob Cyrus van de Sint-Mathiasparochie. Die herdacht dat hij in 1764 voor het eerst als pelgrim, en vijftig jaar later als geestelijk directeur met de Broederschap naar Scherpenheuvel was gegaan.⁴² Cyrus moet een geliefd pastoor geweest zijn. In brede jambische versregels die op plano vellen gedrukt werden, bezong Schols zijn gouden priesterfeest (gevierd op 26 september 1814) en zijn bedevaartjubileum.⁴³ Uit het laatste gedicht een fragment:

41 Arch. OLV, inv. nr. 2009, 84, 88-118; Arch. Nic., inv. nr. 292, 284r, 285r, 287r.

42 de la Haye 2008, 121; Arch. OLV, inv. nr. 2009, 203-204, op 205-223 gevolgd door het verslag dat ook in druk verscheen: *Deiparae LILlo ConVaLLIUM, / qUae et Mater pULChrae DILeCtIonis et spel, / Aan de Lely der Dalen, / Die teffens de Moeder der schoone liefde, en der zalige Hoop is, / Wierd dit werkje eerbiedigst toegewijd ter gelegenheid van het / Honderdjarig Jubelfeest, / Van het Broederschap der / Onbevleete Ontvangnisse / der Moeder-Maagd Maria (...) op den VIII. December 1814. / aUCtore ConfraternitatI DIU aDDICto / P.G. Schols. [1814]* Dit 'werkje' van 24 bladzijden werd herdrukt in een bundel met gedichten van P.G. Schols, uitgegeven door zijn achterkleinzoon Victor Schols: *Quelques feuilles odoriférantes, recueillies à la mémoire honorable de Pierre Egide Schols et de Marguerite Hustinx*, Maastricht 1929. Aan Pieter Gilles Schols (1768-1847) wijdde Guillaume Stas een levensschets, zie: Stas 1873.

43 P.G. Schols, *Aan den wel-eerwaarden en zeer geleerden heer / den heer / Joannes Jacobus Cyrus / licentiaat der H. Godgeleerdheid, / Toen hy als Priester en Herder van de Parochie van / St. Mathias te Maastricht, zyn Vyftig-jarig / Jubelfeest plegtiglyk vierde / den 26 September 1814*, Te Maastricht, by de Weduwe G.B. van Gulpen [1814].

P.G. Schols, *toL Van aChtIng en VrlenDsChap / eerbleDIg betaald / aan Den goeden en oprechten herDer / Joannes JaCobVs CIJrVs, / toen hIj als DIreCtor Van 't broeDersChap Der / onbeVleete ontvangenis se ter kerke Van Den / heLIgen nIColaUs te MaastrICht / op het honDerDjarlg JUbEL-LICht Van het / broedersChap zIJnen VoLlen Jubel-Dag / besChIkkenDe herLeefDe; / oCtaVa DeCeMbrIs annI septles CUrrentIs. (...) Te Maastricht, bij A.J. Koymans [1814]* (herdrukt in *De Maasgouw* 31 (1909) 36-37).

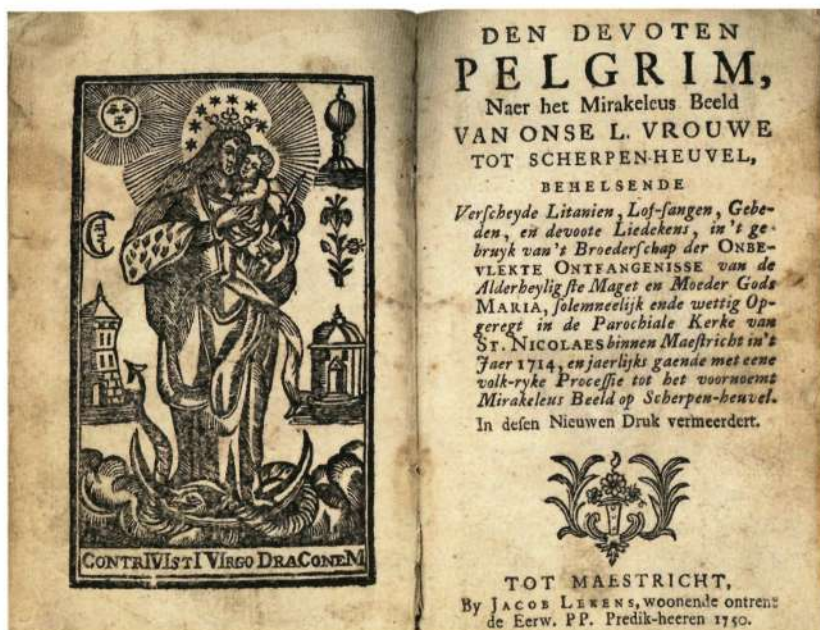
Hoe dikwijls klom hij niet aan 't hoofd der Marianen
 Godsdienstig Scherpen-heuvel op!
 Hij klom, de deugd klom meê ten top,
 En zong Maria's Lof met opgesteken' Vanen.
 Dus spoorde hij de godvrugt aan,
 En deed door hemel-vuur de koudste harten gloeien.
 Dus deed hij 't Broederschap in eer en aanzien groeien,
 En 't heilzaam oud gebruik bestaan.

ô Mogt nu Haeghemans zig aan het Grav ontrukken,
 Die Man, die vrome Kristen-held,
 Die 't Broederschap heeft ingesteld;
 Hoe teêr zou hij u niet aan zijnen boezem drukken.
 Hij prees, ô Cyrus! uw gedrag,
 Hij juichte, lachte u toe, hij kroonde u met Lauwrieren,
 Hij zou de Jubel-eeuw van 't Broederschap zelfs vieren
 Zo blij als haren eerste Dag.

Financiën

De Broederschap vergrootte de aantrekkingskracht van de Sint-Nicolaaskerk. Meer feestelijk kerkelijk vertoon, dus meer publiek, meer ontvangsten, maar ook meer kosten. Op 20 december 1714 kwamen pastoor Haeghemans, de leden van het kerkbestuur en de broedermeesters voor het eerst bij elkaar om te spreken over de pecunia. Hoewel de broedermeesters alleszins bereid waren het zuinig aan te doen – geen declaratie van vergaderkosten of uitgaven tijdens de bedevaart, betaling van een bescheiden jaarlijkse contributie, een bijdrage voor het dragen van de flambouw – stond vast dat de Broederschap moest floreren en het kerkbestuur niet armer worden. Men werd het eens over de verdeling van de opbrengst van de 'offerstocken' en over die van de collectes op de dagen dat de Broederschap met het licht van flambouwen de kerkelijke diensten luister bijzette. Men maakte gedetailleerde afspraken over de betaling van de kaarsen en van de jaarlijkse broederschapsmis – priesters, koster, organist en 'orghelblaeser' moesten gehonoreerd worden – en over de taken die de Broederschap op zich zou nemen tijdens het lof op zaterdag en andere aan de Broederschap gerelateerde diensten. Men hoopte, gelukkig niet tevergeefs, op legaten, donaties en fundaties. De officiële stukken die daarop betrekking hadden, en de gelden die voor de Broederschap beschikbaar kwamen op grond van de afspraken met het kerkbestuur, werden bewaard in 'eene kiste oft schaperaie' (later steeds 'comme' genoemd), voorzien van drie sloten, ieder met een eigen sleutel. Openen en sluiten van de 'comme' geschiedde door de pastoor (later de syndicus), de president-meester en de secretaris gezamenlijk.⁴⁴

44 Arch. Nic., inv. nr. 292, 13r+v, 14r+v, 15r, 20r+v, 21r; Arch. OLV, inv. nr. 2009, 22.

Den devoten pelgrim, naer het mirakeleus beeld van Onse L. Vrouwe tot Scherpenheuvel (...) in 't gebruyk van 't Broederschap der Onbevlekte Ontfangenis (...) , nieuwe, vermeerderde druk, Jacob Lekens, Maastricht 1750. Stadsbibliotheek Maastricht, SB 5007 A 21.

Tegenover de titelpagina is de Onbevlekte Ontvangenis afgebeeld. Zij is gekroond met zeven sterren en omgeven door symbolen van Maria's lofprijzingen (Laudes Marianae) uit de litanie van Loreto. Daaronder de tekst ContrIVistl Virgo DraConeM ('Gij, Maagd, hebt de draak verpletterd').

In 1731, vlak voor zijn dood, schonk pastoor Haeghemans de Broederschap twee in Heer gelegen stukken akkerland. Deze waren belast met vijftien vaten rogge erfpacht voor de leprozerie en de kosten van een hoogmis op woensdag in de vierde week na Pasen, zodat er van de 42 gulden pachtgeld nog 13 overbleven. Aan de gestichte hoogmis werd later door de weduwe Ida de Heer-Haeghemans, een nichtje van pastoor Haeghemans, de uitdeling gekoppeld van vijftig porties wit brood aan de armen van de parochie.⁴⁵ De administratieve en organisatorische werkzaamheden die met deze schenkingen verbonden waren, wogen niet op tegen de opbrengsten. Interessanter waren voor de Broederschap de gestichte hoogmissen waarvoor de 'jonge dochters' Korvorst, Neven en Tullenaers aan het kerkbestuur gelden doneerden. De Broederschap profiteerde daarvan mee, omdat het kerkbestuur voor de opkuisering van deze diensten een bepaalde som beschikbaar stelde. Ida Haeghemans schonk het stichtingsgeld voor twaalf leesmissen rechtstreeks aan de Broederschap; de grote toeloop van gelovigen op de 'vijf principaele aflatsdagen'⁴⁶ van de Broederschap kon zo verwerkt worden. Dit bedrag en andere gelden die niet direct hoefden te worden uitgegeven, werden uit de 'comme' gehaald en belegd 'op den lombaert of banck der leeninge deezer stadt' tegen een rente van 3 à 4%.⁴⁷

45 Arch. OLV, inv. nr. 2010, 4-19, 60; Arch. OLV, inv. nr. 2009, 146-148.

46 Zie de kadertekst 'Uit het Reglement der functien van den knaep', artikel 11.

47 Arch. OLV, inv. nr. 2009, 6-11, 72, 251-258; Arch. OLV, inv. nr. 2010, 87.

Rijk is de Broederschap nooit geworden. Toen pastoor Cuijpers in december 1777, aan het begin van zijn pastoraat, constateerde dat het kerkbestuur niet in staat was om behalve het buitenwerk ook het interieur van de kerk aan te pakken, deed hij een beroep op de Broederschap om het altaar van Onze-Lieve-Vrouw te vernieuwen, zo mogelijk, vanwege de symmetrie, conform dat van Sint-Jozef. De Broederschap honoreerde zijn verzoek en bestelde behalve het altaar ook een nieuwe tombeau (katafalk bij requiemmissen). Om de kosten ad 700 gulden te betalen werd bij confreer Nicolaus Rutten een lening van 500 gulden aan 3% afgesloten. Blijkbaar was ook de Broederschap onvoldoende bij kas.⁴⁸

Opluisteren van de kerkelijke vieringen

Uit het voorafgaande, in het bijzonder uit het Reglement van de knaap (zie kader) heeft de lezer al een indruk gekregen van de bijdrage die de Broederschap leverde aan de vieringen in de Sint-Nicolaaskerk. Voor de aankleding van de speciale Broederschapsdiensten werden door schenking of aankoop enkele kostbare kerkelijke gewaden (een kazuifel, een koorkap) en ornamenten verworven. Verguld waren de broedermeesters met de schenking van een relik van de martelaar Tranquillus, waarvoor Johannes Wery in 1727 een zilveren houder vervaardigde. Verder bezat de Broederschap enkele vaandels, 'eenen hemel om in de processie te bruicken', zilveren plaquettes die de broedermeesters op hun cape of processiestok bevestigden, en diverse versieringselementen die incidenteel werden ingezet: twee engelen, 'eenen H.H. gheest van klaater gout', kunstbloemen ('boucketten van gemackte bloemen') en een met zijden stof gekleed Mariabeeld ('hooft, handen en voeten van witten wasch, staende met den lincken voet op 't hooft van 't serpent').⁴⁹ Het plechtige karakter van de requiemmis voor een broedermeester – alle confreers waren door de knaap in rouwmantel persoonlijk tot bijwoning geïnviteerd – werd onderstreept door twaalf brandende flambouwen die rondom de tombeau waren geplaatst, en door

48 Arch. OLV, inv. nr. 2009, 163, 167-168. Het Sint-Jozef-altaar was toevertrouwd aan de zorg van de Broederschap van Sint-Jozef, opgericht in 1655, opnieuw gestart in 1678, in een dip geraakt rond 1720, maar spoedig daarna tot nieuw leven gewekt. Sint-Jozef maakte een aantal jaren gebruik van dezelfde vergaderkamer als de Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen. De relikhouder die de Jozefisten in 1782 lieten vervaardigen, vertoont grote gelijkenis met die van hun mariale collega's (uit 1727). In 1792 raakte de relatie tussen de broederschappen verstoord rond de verkoop van de kamer, waaraan Sint-Jozef onvoldoende wilde meewerken. Zie: van Rensch 1990, 29-31, 35; Arch. OLV, inv. nr. 2009, 187-188.

49 Arch. Nic., inv. nr. 292, 20r+v, 31r, 240v, 241v, 242r; Arch. OLV, inv. nr. 2010, 62; Arch. OLV, inv. nr. 2009, 42, 50; van Rensch 1990, 35-36; Szénassy 1978, 90 (nr. 105). De relikhouder van de H. Tranquillus is afgebeeld in: van Rensch 1990, 35.

de aanwezigheid van de zes regerende meesters die zich bij de consecratie met flambouw opstelden voor het altaar.⁵⁰

Grote indruk op de aanwezigen maakten de processies in en om het kerkgebouw, waarbij de Broederschap prominent aanwezig was. In het archief is het verslag bewaard van de ommegang van 8 december 1727, de feestdag van Maria Onbevlekt Ontvangen. Na de plechtige hoogmis trok de processie vanuit de Sint-Nicolaaskerk over het Onze-Lieve-Vrouwe-plein (toen 'Onze-Lieve-Vrouwe-kerkhof') naar de kapittelkerk van Onze-Lieve-Vrouw. Bonzend luidde de klok van de Sint-Nicolaaskerk, en de beiaard van de kapittelkerk strooide klanken over het plein. Voorop liepen de flambouw dragende leden van de Broederschap: gewone leden, broedermeesters en regerende meesters, in orde van anciënniteit. Na enkele geestelijken volgden de koorknappen van Onze-Lieve-Vrouw en de kapittelheren in kleurrijke liturgische gewaden, litanieën zingend, met witte flambouwen in de hand. Onder de hemel, door vier broedermeesters gedragen, liep de celebrant van de mis, de monstrans met 'het Venerabel' (de grote geconsacreerde hostie) tonend aan het volk. Achter het baldakijn de vier stadspastors, eveneens met witte flambouwen. Daarna volgden 'ontallijke mensen met devotie en gestigtheid'. In de Onze-Lieve-Vrouwe-kerk werden de meegedragen relikwieën – daarbij natuurlijk ook die van de H. Tranquillus – opgesteld in het schip. Het Allerheiligste werd ter aanbidding op het hoogaltaar aan de voet van het koor geplaatst. Het groot orgel speelde, lofzangen vulden de kerkrimte. Intussen werd 'een collecte van den H. Tranquillus' gehouden. De zegen met het Allerheiligste besloot de plechtigheid. Vervolgens trok de processie door de kruisgang van de Onze-Lieve-Vrouwe terug naar de Sint-Nicolaas. De relikwieën werden daar ter verering op het koor geplaatst, de monstrans met het Allerheiligste op het Onze-Lieve-Vrouwe-altaar van de Broederschap. Met een Te Deum, uitgevoerd 'int musieck' (met orgelbegeleiding) en de zegen met het Venerabel werd de processie besloten.⁵¹

's Middags om vier uur liep de kerk weer vol voor het lof. Daarin twee belangrijke elementen. Eerst de preek van de prior van de augustijnen over de glorie van Onze-Lieve-Vrouw. Daarna haalde de onderpastoor, begeleid door twee broedermeesters met witte flambouwen, een van de relikwieën van het hoogaltaar en bracht haar naar de broederschapstafel achter in de kerk om ze daar door het volk 'te laeten kussen ende te eeren'. Na enkele lofzangen, 'solemneel in het musieck', werd de plechtigheid afgesloten met de zegen van het Allerheiligste. De Broederschapsrelikwie van de H. Tranquillus bleef nog gedurende het hele octaaf ter verering op het hoogaltaar staan.⁵²

50 Arch. OLV, inv. nr. 2010, 62; Arch. OLV, inv. nr. 2009, 26.

51 Arch. Nic., inv. nr. 292, 49r+v.

52 Arch. Nic., inv. nr. 292, 49v, 50r.

De bedevaart naar Scherpenheuvel

De kapel van Veldwezelt, vertrekpunt van de bedevaart naar Scherpenheuvel. Blijkens het opschrift (1714 O.L.Vr. van Bijstand) is de kapel gebouwd in het jaar waarin de Broederschap werd opgericht (foto Jim Evelein).

Rond het octaaf van Scherpenheuvel

Het Memoriael van de Broederschap getuigt dat het plan om jaarlijks te voet naar 'het Miraculeus Beelt van O.L.V. op Scherpenheuvel' te gaan 'de voornaeme reeden [is] geweest der oprichtinge deezes Broederschap'.⁵³ Daarbij paste een perfecte organisatie.

Rond Pasen werden de pastoor wiens beurt het was om als geestelijk directeur de bedevaart te leiden en twee paters predikheren, augustijnen, minderbroeders, beggaarden en kapucijnen persoonlijk voor de bedevaart uitgenodigd.⁵⁴ In de parochiekerken in en rond de stad werden affiches verspreid waarin de bedevaart ('met vollen aflaet!') werd aangekondigd. Ter bestrijding van de kosten werd een collecte gehouden in de parochie van de geestelijk direc-

⁵³ Arch. OLV, inv. nr. 2009, 15.

⁵⁴ Arch. Nic. inv. nr. 292, 21v. De jezuïeten hebben maar enkele jaren aan de bedevaart deelgenomen; de beggaarden haakten af omstreeks 1780, zie: *Den Grooten Bosser Almanach* 1783.

ORDRE DER STATIEN.	
I. STATIE.	
In de Parochiale Kerk van St. Nicolaes binnen Maestricht, zullen naer de Wisse, die geschieden sal sinogengens ten halven seken, gesongen worden Litania Lauretanae. Pag. 28 met den Veni Creator, Pag. 1.	
II. STATIE.	
TOT VOLT-WESET.	
Pange Lingua gloriosi.	12
Wilt myn tonge lof-fancn singen /	18
Ich groet u Achaem /	20
Benedictus	5
Gebenedijt zy den Heere Godt etc.	6
Comit Pelgrims /	8
Omni die die Marie,	41
Alle dagen / met behagen /	52
Litania de nomine Jesu,	9
Jesu dulcis memoria,	13
O Jesu soet is u gedacht /	16
Ave Maria Stella,	35
Gegroet weest Oe-ster klaer /	36
O gloriosa Domina,	37
Vechme Pascha,	93
O suppoet Koningin /	72
III. STATIE.	
TE BILSEN.	
De Sancto Maurino & Sociis.	
Rex gloriosi Martyrum,	244

Litania Lauretana,	28
Heere wilt onser ontfemen /	142
Wesft gegroet Boem van het leven /	110
Stabat Mater dolorosa,	39
Maria de dyrooe moeder /	41
Wat sal ich gani beginnen /	83
Jesu nostra Redemptio,	98
Moeder van den Godt hier boven /	133
Wesft gegroet / o Koniginne /	137
O Fonteyne der genuchten /	139
IV. STATIE.	
TE BEVERS.	
De S. Gertrude,	
Jesu corona Virginum cum Versu & Collecta,	127
Magnificat,	128
Maria maget schoon /	145
Heere wilt onser ontfemen /	142
Litania omnium Sanctorum,	61
Maria suppoet maecht /	146
Den Roosen-Krans bibben /	95
O gloriosa Domina,	37
Gegroet soo moet gy syn /	85
O Maria maget schoone /	84
V. STATIE.	
TE DIEPENBEECK.	
De S. Servatio.	
Iste Confessor, cum Collecta,	126
O suppoet Koningin /	75
Maria sejdich seer excellent persoon /	87
Litania Lauretana,	28
Heere wilt onser ontfemen /	142

O Beperstine /	38
Wilt toeblijft alleque /	108
Omni die, die Marie,	43
Alle dagen / met behagen /	52
Gegroet soo moet gy syn /	85
Ad cenam Agni providi,	89
Regina Caeli,	94
Maria maget schoon /	145
Maria suppoet maecht /	146
VI. STATIE.	
TOT HASSELT.	
INT INKOMEN.	
De S. Quintino Martyr.	
Deus tuorum militum,	124
Heere wilt onser ontfemen /	142
Moeder van den Godt hier boven /	133
Omni die, die Marie,	41
Alle dagen / met behagen /	52
Litania de Nomine Jesu,	9
Maria suppoet maecht /	146
SMORGENS INT UYTGAAEN.	
Veni Creator Spiritus,	1
Comit Pelgrims /	8
Benedictus,	5
Wesft gegroet Boem van het leven /	110
VII. STATIE.	
TE GURINGEN.	
De S. Gertrude. Jesu corona Virg.	127
Litania Lauretana,	28
Heere wilt onser ontfemen /	142
Wat sal ich gani beginnen /	83
O Maria maget schoone /	84

Den devoten pelgrim, naer het mirakeleus beeldt van Onse L. Vrouwe tot Scherpenheuvel (...), omstreeks 1725 te Maastricht gedrukt door Lambertus Bertus. Na pagina 150 volgen nog zes niet genummerde pagina's met de 'Ordre der statien': het routeschema met vermelding van de in het boekje opgenomen gebeden en gezangen. Stadsbibliotheek Maastricht, signatuur SB 5007 A 20. (foto: Régis de la Haye)

teur. In de overnachtingsplaatsen (Hasselt op heen- en terugreis, en Scherpenheuvel) werden maaltijden en logies besproken voor de meereizende geestelijken en broedermeesters. Tot de voorbereidingen hoorde ook het prepareren van mondivoorraad: 'gesprinck [gesauteerd] vleesch' en 'kalfsharsch' [lendestuk], 'gespringde tongen' en worsten; of, een ander jaar, dikke paling (blauw afgekookt of gebraden), harde eieren, 'goeden hollansen kaes' en worst.⁵⁵

De bedevaart vond plaats van maandag tot en met donderdag in de vierde week na Pasen. Maandagmorgen om half zes werd in de Sint-Nicolaaskerk een hoogmis opgedragen, waarna de bedevaartgangers zich over Staats gebied, en derhalve zonder uiterlijk vertoon, naar de kapel bij Veldwezelt begaven. Hier was men op Loons, prins-bisschoppelijk gebied, dus konden vanen, pelgrimsstaven met de zilveren plaquettes en de medailles⁵⁶ te voor-

55 Arch. OLV, inv. nr. 2009, 12, 30, 79, 232, 244.

56 De draagmedaille van Nicolaus (Claes) Alexander Rutten, een der eerste broedermeesters, is afgebeeld in: van Rensch 1990, 32. Ze draagt het jaartal 1716 en het (al eerder vermelde) chronogram *Mater Del Contrivit Caput serpentis* (1714: het oprichtingsjaar van de Broederschap).

Omni die, die Maria,	43
Alle dagen / niet behagen /	52
Woeder van den Godt hier boven /	133
VIII. STATIE.	
TE HERCKENRODE.	
Pange lingua gloriosi,	17
Wilt myn tonge lofsangh singen /	18
Ick groot u lichaem /	20
Lauda Sion Salvatorem,	21
Looft o Sion den Behoeder /	25
Jesu nostra Redemptio,	22
Litanie Lauretana,	28
Weese wilt onser ontfemen /	142
IX. STATIE.	
TE KERMP.	
De S. Nicolao. Iste Confessor,	126
O supbere Koningin /	75
Litanie omnium Sanctorum,	63
Woeder van den Godt hier boven /	133
Maria maget schoon /	145
Regina Celi,	94
Maria supber maget /	146
O Kerpelme /	88
X. STATIE.	
TE BERBROECK.	
Ave Maris Stella,	37
Gegroet werlt Zee ster /	36
Omni die, die Maria,	43
Alle dagen / niet behagen /	52
Jesu dulcis memoria,	13
O Jesu fort se vnu gedacht /	16
Roosenkrans bidden /	95

XI. STATIE.	
TE HERCK.	
De S. Gertrude. Jesu corona Virg:	127
Litanie Lauretana,	28
Weete wilt onser ontfemen /	142
Wesft gegroet boom van het leven /	110
O gloriosa Domina,	37
Maria schoon seer excellent persoon /	85
Maria supber maget /	146
Ad coenam Agni providi,	87
XII. STATIE.	
TE HALEN.	
De S. Petri & SS. Apostolis.	123
Exultet orbis gaudius,	9
Litanie de Nomine Jesu,	75
O supbere Koningin /	145
Maria maget schoon /	145
Woeder van den Godt hier boven /	133
Ave Maris Stella,	37
Maria supber maget /	146
XIII. STATIE.	
Als men den Lagen van Scherpenheuvel begint te sien.	
Litanie Lauretana,	28
Hec est praeclarum var,	38
Maria schoon werlt nu gegroet /	87
O gloriosa Domina,	37
Wijn toeblucht alleme /	108
Ad coenam Agni providi,	89
Woeder van den Godt hier boven /	133
Maria maget schoon /	145
Maria supber maget /	146

XIV. STATIE.	
TE DIEST.	
De S. Sulpitio. Iste Confessor,	126
Litanie Lauretana,	28
Weete wilt onser ontfemen /	142
Wesft gegroet o Koningin /	137
O Fonteyne der genuechten /	139
Ave Maris Stella,	35
O supbere Koningin /	75
O gloriosa Domina,	37
Maria supber maget /	146
XV. STATIE.	
TE SCHERPENHEUVEL.	
Te Deum laudamus.	139
O gloriosa Domina,	37
Woeder van den Godt hier boven /	133
Maria supber maget /	146
In de Processie te Scherpenheuvel.	
Litanie Lauretana,	28
Weete wilt onser ontfemen /	142
Omni die, die Maria,	43
Alle dagen / niet behagen /	52
In't uytgaen van Scherpenheuvel.	
Veni Creator Spiritus,	1
Adieu / adieu wy scheyden /	149
Benedictus,	5
Maria maget schoon /	145
In't wederkeeren sal men de selve ghebe der statien volgen.	

schijn worden gehaald. Groepen pelgrims uit de omliggende dorpen sloten zich hier bij de bedevaart aan. Om acht uur werd de zegen gegeven en zette de stoet zich onder het zingen van het Veni Creator in beweging, de geestelijk directeur en de tesorier aan het hoofd, mannen en vrouwen in gescheiden groepen. De regerende meesters, de paters en seculiere geestelijken, verdeeld over de stoet, zagen toe op de goede orde, ook met betrekking tot 'het gedurig gebedt van den H. Roosencrans ofte het zingen der litanien, kerckelijcke lofsangen en geapprobeerde geestelijcke liedekens'. De voetgangers werden gevolgd door de chaise⁵⁷ van de directeur, de provisiekar en de koets van de broedermeesters; de overige rijtuigen en karren sloten daarachter aan. De bedevaart naar Scherpenheuvel was een massaal evenement: een getal van tweeduizend deelnemers was niet uitzonderlijk. Bij de entree van Bilzen luidden de klokken, zoals dat daarna bij het binnenkomen van iedere grotere plaats gebeurde. Tussen Beverst en Diepenbeek hielden de broedermeesters-kwartiermeesters de eerste collecte. Bij aankomst in Hasselt bleef de poort gesloten 'totdat de processie bij elkanderen is'. Pas dan trok de stoet onder klokgelui naar de kerk. Na het bidden van de Litanie van Loreto kregen de bedevaartgangers de zegen en zochten zij hun nachtverblijf op.

De volgende morgen gingen ze opnieuw ter kerke voor de mis en de zegen. Ontbijten deed men daarna al lopend. Via Kuringen bereikte men al gauw de abdij van Herkenrode, waar twee flinke waskaarsen werden geofferd, gevolgd door een moment van aanbidding

⁵⁷ Chaise: een lichte, meestal tweewielige koets met vouwkap.

van het 'Alderheijligste Sacrament van Mirakel'. Vandaar ging het via Kermt en Berbroek naar Herk-de-Stad, waar de kerkdeuren opengingen toen de bedevaartgangers bij elkaar waren. Na Halen werd de tweede collecte gehouden en in het gastvrije Diest kon weer gepauzeerd worden. Na enige tijd maande klokgelui de pelgrims om de tocht voort te zetten. Eerst maakten ze nog 'een tour om de kerk' en dan gingen ze op naar Scherpenheuvel om in de barokke basiliek Maria te loven en het Te Deum te zingen. Twaalf witte waskaarsen branden bij de binnenkomst van de Maastrichtse processie. Hun licht was er ook op woensdagmorgen, als de bedevaartgangers zich daar verzamelden voor de terugtocht. 'Naer den tour om de kercke gedaen te hebben', vertrokken ze naar Diest voor het middagmaal. 's Avonds waren ze weer in Hasselt en donderdag volgde de laatste etappe, terug naar Maastricht.⁵⁸

Als de pelgrims donderdagmiddag Veldwezelt bereikten, werden de vanen, kruisen en andere onderscheidingstekens opgeborgen. Tegen half vijf verscheen de stoet voor de Brusselsepoort. Daar stonden vijftientig militairen van het garnizoen te paard geposteerd om alle wanorde bij het binnenkomen van de bedevaart te voorkomen. Met klokgelui uit de toren van de Sint-Nicolaas werden de vermoeide Scherpenheuvelgangers welkom geheten. De geestelijk directeur ging voor in het lof en met een Te Deum werd God gedankt voor de behouden thuiskomst.⁵⁹

Intussen waren de thuisblijvers, in het bijzonder de leden van de Broederschap, er door een reeks kerkelijke plechtigheden in de Sint-Nicolaaskerk voortdurend aan herinnerd dat hun stadgenoten op pelgrimstocht waren. De geneigdheid daarbij aanwezig te zijn werd aangewakkerd door de mogelijkheid aflat te verdienen. Dinsdag, woensdag en donderdag om zeven uur 's morgens was er een plechtige hoogmis 'tot gerief van alle broeders en susters die om eenig beletsel zijn hier gebleven' en wier gebeden zich nu met die van hun pelgrimerende stadgenoten konden verenigen. Al om zes uur gingen de kerkdeuren open en werden er leesmissen opgedragen. De hoogmis op woensdag werd gevolgd door de uitdeling van wit brood aan de armen, bekostigd uit de stichting van Ida Haeghemans, die zolang ze leefde zelf de loten [bonnen] aan de armen uitreikte. Het octaaf van Scherpenheuvel werd op de vierde zondag na Pasen afgesloten: om acht uur

58 Arch. OLV, inv. nr. 1998, 54-73; Arch. OLV, inv. nr. 2009, 15, 30-31, 119-120; *Geestelyke liedekens* 1795 [1750], 3-4; *Jaerlyxen bedevaerd* 1782. In de eerste jaren van de bedevaart werden de Litanie van Loreto en het Veni Creator direct na de mis in de Sint-Nicolaaskerk gezongen. Bij vertrek uit Veldwezelt zong men toen het Pange lingua en 's avonds in Hasselt de Litanie van de Naam Jezus. Zie: *Den devoten pelgrim* 1725. Het offeren van twee waskaarsen in Herkenrode geschiedde vanaf 1758. Zie: Arch. Nic., inv. nr. 292, 53v. De ceremonie met de twaalf witte waskaarsen bij aankomst en vertrek in Scherpenheuvel wordt vermeld in 1765, een gedenkwaardig jaar vanwege de 'wonderswaaren reegen met hagel' op maandagavond in Hasselt, waardoor de verdere weg naar Scherpenheuvel moeilijk begaanbaar was. Zie: Arch. OLV, inv. nr. 2009, 120.

59 Arch. OLV, inv. nr. 1998, 74; Müller 1938-1939, 154-155.

was er een hoogmis met preek en 's middags om vier uur lof met processie.⁶⁰

Vanaf ongeveer 1755 werden de activiteiten rond 'Scherpenheuvel' in de week voor Pinksteren afgesloten met een feestelijke samenkomst van broedermeesters en religieuzen die aan de bedevaart hadden deelgenomen. Met een goed glas wijn, geleverd door een van de broedermeesters-wijnhandelaren, werden de seculiere en reguliere geestelijken bedankt voor de bewezen diensten tijdens de voetocht: het regelen van de orde, preken, biecht horen en communie uitreiken. De eerste jaren boden de dominicanen gastvrijheid, later volgden bij toerbeurt de andere kloosterorden. Om de paters niet op kosten te jagen zorgde de Broederschap ook voor 'goede, versche boter, een stukken goet geroockt vleesch, twee rogge brooden en eenige tarwe dito om wat te eten'.⁶¹

Afgelastingen

Militair geweld of de dreiging daarvan heeft tweemaal geleid tot afgelasting van de bedevaart: in 1748 en 1785.

Nadat op 2 juli 1747 de Fransen in de Slag bij Lafelt de geallieerde legers van Oostenrijk en Engeland een nederlaag hadden toegebracht, sloegen zij op 12 april 1748 het beleg voor de stad, die een maand later, op 10 mei, werd ingenomen. Dat de bedevaart naar Scherpenheuvel op de aangewezen dag, maandag 6 mei, niet kon vertrekken was duidelijk. Aanvankelijk stelde men de voetocht uit tot augustus, maar ook toen bleek de situatie op het traject nog onveilig en de voedselsituatie precair. Afgelasting was nu onvermijdelijk, maar die werd niet in dank aanvaard: zowel broedermeesters als inwoners protesteerden, 'verlangende hunne gewoonelycke devotie tot het miraculeus beeldt

Devotieprentje met het beeldje in de eik van Scherpenheuvel, versierd met stripjes bladsilver in verschillende kleurtinten. Links een lamme, die Maria om genezing bidt; rechts het kapelletje uit 1602. Collectie Geertje Brouwers. (foto auteur)

60 Jaerlyxen bedevaerd 1782; Arch. OLV, inv. nr. 2009, 16, 146-147; Arch. OLV, inv. nr. 2010, 60.

61 Arch. OLV, inv. nr. 2009, 37-38; Arch. OLV, inv. nr. 1998, 82.

Glas-in-loodraampje met de tekst 'Maestricht 1790', waarop een knielende vrouw is afgebeeld die haar hand vragend uitstrekt. Het raampje bevindt zich in een zijkapel aan de zuidkant van de basiliek van Scherpenheuvel (foto auteur).

van Onse Lieve Vrouwe op Scherpenheuvel te moogen continueeren'. In een gezamenlijke vergadering besloten de broedermeesters en de Maastrichtse pastoors tot een alternatief: een Scherpenheuvel-octaf in de stad, met hoogmissen en loven op maandag tot en met donderdag (tijdens het lof werd de litanie van Onse Lieve Vrouw van Loreto gezongen) en processies op de eerste en de laatste dag.⁶² Op 28 april 1749 werd het 'heilzaam oud gebruik' hernomen en trok men weer naar Scherpenheuvel.

In 1785, toen de bedevaart op maandag 18 april had moeten vertrekken, waren het de tijdsomstandigheden die tot afgelasting leidden. In 1784 had de vijandige houding van de Oostenrijkse keizer Jozef II ten opzichte van de Republiek tot een militair en diplomatiek conflict geleid. Oostenrijk maakte aanspraak op Maastricht en eiste opheffing van de afsluiting van de Schelde. De Republiek versterkte vanaf mei 1784 het Maastrichtse garnizoen en legde voedselvoorraden aan met het oog op een mogelijk beleg. In het begin van 1785 zond Jozef II 'een nombreus getal van keijzerlijke troepen naar de Oostenrijkse Nederlanden'. De sfeer in de vesting raakte overspannen. Gelukkig begon op 11 april 1785 in Parijs een conferentie die resulteerde in het Verdrag van Fontainebleau van 8 november 1785.

Op maandag 18 april had de bedevaart naar Scherpenheuvel moeten vertrekken, maar de Broederschap had de voettocht al op 24 maart afgelast, omdat ze meende niet te kunnen instaan voor de veiligheid van de pelgrims. Naar het voorbeeld van 1748 werd

62 Ubachs / Evers 2005, 62-63, 299; van Gulpen 1888, 63, 66-67; Arch. Nic., inv. nr. 292, 243v-245r. In februari 1749, na de vrede van Aken, nam de Staten-Generaal de stad weer over.

besloten tot 'vervanging' met plechtige vieringen in de Sint-Nicolaaskerk van zondag 17 tot donderdag 21 april. Ook als de voettocht niet doorging mocht Scherpenheuvel niet vergeten worden. Naar het voorbeeld van 1748 en 1785 zouden er in de negentiende eeuw, gedurende een reeks van jaren waarin de 'processie' niet doorging, in 'd'octaave van Scherpenheuvel' (van de derde tot en met de vierde zondag na Pasen) vervangende diensten gehouden worden.⁶³

Memorabele gebeurtenissen

Het archief van de Broederschap bevat geen stukken over wonderen die in Scherpenheuvel zouden hebben plaatsgevonden. We vinden er bijvoorbeeld niets over het wonder dat in een zijkapel van de basiliek in Scherpenheuvel is afgebeeld in een klein glas-inloodraampje. We zien daar een vrouw, geknield aan de voet van een altaar, de rechterarm vragend uitgestrekt, en de tekst 'Maastricht 1790'. Naar het wonder moeten we gissen. Of is bedoeld 'Maastricht 1719'? Over een wonderdadige redding die in dat jaar op voorspraak van Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel heeft plaatsgevonden, is in het archief een uitvoerige notariële verklaring bewaard. Het betreft de twaalfjarige Hubert Dolhain die zwaar teleurgesteld was dat hij zijn vader en oudere broer niet mocht vergezellen naar Scherpenheuvel. Op de dag van vertrek van de voettocht, maandag 1 mei 1719, was Hubert na de catechismusles in de Sint-Nicolaaskerk samen met twee vrienden de Sint-Pietersberg ingegaan. In de war geraakt door een ontmoeting met twee vloekende soldaten, was Hubert een gang ingelopen en verdwaald. Toen zijn licht was opgebrand, viel hij in een diepe kuil. Hij smeekte Maria om hem te redden. Het was koud, hij had honger en dorst. Zijn moeder vroeg berglopers om hem te zoeken, liet in verschillende kloosters missen celebreren en bad dat haar zoon op voorspraak van Maria gevonden mocht worden. Pas op donderdagmiddag 4 mei, na drie volle dagen en nachten, tijdens een nieuwe zoektocht, hoorde iemand in een reeds meermalen doorzochte gang, een stem: 'ick ben verlooren', en werd Hubert 'in eene dijpe vervarelijcke kuijle' gevonden. Drie dagen later, op zondag 7 mei, kon hij gezond en wel in de Sint-Nicolaaskerk de mis bijwonen. 's Middags na het lof liep hij mee in de processie, met een flambouw in de hand, naast de priester met de monstrans. Zijn ouders dankten God voor de wonderdadige redding van hun verloren gewaande zoon. Hun vertrouwen op de voorspraak van de Moeder Gods was niet vergeefs geweest.⁶⁴

63 Haas 1988, 264-344, passim; Spiertz 1964, 64-67; Arch. OLV, inv. nr. 2009, 177-181; Arch. Nic., inv. nr. 292, 329v.

64 Arch. Nic., 1006-1: Verklaring van Hubert Dolhain en zijn ouders d.d. 12 mei 1719, opgemaakt door notaris Wynand Kicken en gecertificeerd door 'Borgemeesters ende geswooren Raeden der stadt Maestricht'.

RHCL, Arch. OLV, inv. nr. 2009, pagina 15, regel 1-12. De Broederschap wijst erop dat de derde en vierde zondag na Pasen als feestdagen gekozen zijn omdat in de week daartussen de jaarlijkse bedevaart naar Scherpenheuvel plaatsvindt, en dat deze bedevaart de voornaamste reden tot oprichting van de Broederschap geweest is (foto Régis de la Haye).

Van een geheel andere orde was het verbod op meerdaagse bedevaarten dat in 1756 door de diocesane synode van Luik werd uitgevaardigd. Onmiddellijk vroegen de Maas-trichtse pastoors om continuering van hun bedevaart. De grootvicaris van het bisdom bewilligde daarin door de afgifte van een permissie voor drie jaar. Toen het einde van de termijn in zicht kwam, zette de Broederschap haar argumenten voor continuering op papier. De pastoors konden daar gebruik van maken als zij het verzoek op de synode in Luik gingen bepleiten. De kern van de argumentatie was dat paus en bisschop de oprichting en de doelstellingen van de Broederschap in 1714 hadden goedgekeurd en dat de viering van het octaaf tussen de derde en de vierde zondag na Pasen, waarin de voettocht naar Scherpenheuvel werd gehouden, daarbij van primair belang was. De in 1714 door Clemens XI verstrekte aflaten waren in 1745 door Benedictus XIV hernieuwd. Heel de geestelijkheid van de stad participeerde en honderden broeders en zusters verenigden zich op woensdag in gebed met hun collega's die op dat ogenblik in Scherpenheuvel waren. Majeure wanklanken waren nooit gehoord, van de geestelijke noch van de burgerlijke overheden. De Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen zonder Scherpenheuvel was een broederschap zonder ziel. Op 2 oktober 1759 werd de gevraagde permissie

verstrekt, 'usque ad revocationem', hetgeen in de praktijk 'voorgoed' betekende.⁶⁵

Tijdens de eerstvolgende voettocht, op 29 april 1760, viel tussen Diest en Scherpenheuvel een dode te betreuren. Mét de chaise waar hij in zat, viel de Maastrichtenaar Nideck om en was op slag dood. Hij bleek nergens gekwetst, maar een gezwel aan zijn hals was opengebroken. Het lichaam werd op de broederschapskar gelegd, mee naar Scherpenheuvel. Maar omdat het ongeval op het grondgebied van Diest was gebeurd, vond de begrafenis de volgende dag plaats in Diest. Bij de Fransche Croon, het vaste *pied à terre* van de bedevaartleiding, formeerde zich een lange rouwstoet: voorop de pastoor van Diest en twee misdienaars met het kruis, daarachter de kist gedragen door vier Maastrichtenaars; eerst naar de kerk, dan naar het kerkhof. Na een korte pauze hervatten de pelgrims de voettocht. 'Over den heelen wegh is door de geheele processie voor de ziele gebeden worden, gelijk ordinair gebruikelijk is intentiën te stellen soo voor leevende als dooden, broeders, susters, wel-doeners, welvaart van stadt en landt, vruchten der aerde en andere nootsaekelijckheeden etc.'⁶⁶

Tot 1779 was het de gewoonte om aan het eind van de bedevaart, aangekomen op het grondgebied van het kapittel van Sint-Servaas, de vanen en het kruis weer te voorschijn te halen en een rondgang te maken over het Sint-Servaasklooster, waarna in de kerk de zegen gegeven werd. Maar wat een feestelijke demonstratie van barok geloof had moeten zijn, was langzamerhand geworden tot 'groot schandaal, misachting en naadeel van onze Heijlige Religie'. De oorzaak was dat veel pelgrims, eenmaal binnen de stadspoort, huns weegs gingen, zodat de processie over het klooster nog maar weinig deelnemers telde, en dan nog 'van de geringste conditie', waarbij zich vaak lieden van laag allooi aansloten die de voettocht niet eens hadden meegemaakt. Hoewel betreurd, werd het besluit de ommegang af te schaffen onvermijdelijk geacht. Voortaan trokken de pelgrims die dat op prijs stelden met de geestelijken en de broedermeesters rechtstreeks naar de Sint-Nicolaaskerk, waar de bedevaart naar Scherpenheuvel formeel werd afgesloten.⁶⁷

Het is wonderlijk hoe weinig belemmeringen de Maastrichtse bedevaart naar Scherpenheuvel heeft ondervonden van de onrust en militaire expedities in de jaren 1787-1794 waarin zich de Brabantse en Luikse revoluties afspeelden. Dat was mede te danken aan het feit dat Maastricht Staats gebied was en dat de route van Veldwezelt naar Scherpenheuvel voor het grootste deel over vrij rustig Loons terrein liep. Wat de onrust betreft wijs ik op de kerkpolitiek van de verlichte keizer Jozef II, die geen waardering had voor beschouwende kloosterorden en alle godvruchtige verenigingen wilde vervangen door een 'algemene broederschap van daadwerkelijke naastenliefde'. In 1786 schafte hij bedevaarten eenvoudig

65 Arch. OLV, inv. nr. 2009, 14-17.

66 Arch. OLV, inv. nr. 2009, 31-32.

67 Arch. OLV, inv. nr. 1998, 74; Arch. OLV, inv. nr. 2009, 168-169.

af. Alleen intellectuelen, onder wie diverse hogere geestelijken en revolutionaire radicalen, hadden daar begrip voor, maar de meerderheid van het volk, de kloosterlingen en de parochiegeestelijken waren behoudend en pausgezind en keerden zich tegen hem. In Maastricht was de pastoor van de Sint-Jacobsparochie, Arnold Frans Roemers, de uitzondering die de regel bevestigt.⁶⁸

In 1787 was pastoor Roemers aan de beurt om de bedevaart als geestelijk directeur mede te leiden. Het edict van Jozef II was bij de voettocht van 1786 nog niet van kracht, maar

in 1787 diende er rekening mee te worden gehouden. Daarom won de Broederschap advies in bij de proost van Scherpenheuvel. Deze was van mening dat de bedevaart kon doorgaan, als men op Brabants gebied (van Diest tot Scherpenheuvel) de uiterlijke tekenen van een processie (kruisen, vaandels, gezang, luid gebed) maar achterwege liet. Nader beraad volgde op 11 april tijdens een vergadering waar ook pastoor Roemers aanwezig was. Op de wens van de meesters, 'dat ze hunne oude en loffelijcke gewoonte geerne zouden onderhouden', reageerde Roemers met: 'Fiat dan; wanneer de trommel sal slaen zal ik meede optreken'. Maar toen punt bij paaltje kwam, bleek hij de geestelijke leiding te hebben overgedragen aan zijn kapelaan Leonard Boosten, door wiens eigenzinnigheid al bij de aanvang van de voettocht een hevig conflict met de regerende meesters ontstond. Boosten wilde namelijk 'dat de processie over Tongeren zoude trecken, mits de weegen door de geduurige reegens seer quaet waaren om te passeeren'. Daarmee gingen de meesters niet akkoord, ook al omdat in Bilzen het logement In den Wijnroemer besproken was. Men bereikte geen overeenstemming. De voettocht vertrok dus richting Bilzen en bereikte zonder

Geestelyke liedekens ende lof-zangen, om te zingen als men in bedevaert reyst naer het mirakeuleus beeld van Onse Lieve Vrouwe tot Scherpenheuvel, nieuwe, vermeerderde druk, Weduwe Gysbertus Van Gulpen, Maastricht ca. 1785. Stadsbibliotheek Maastricht, signatuur SB 5008 D 6.

68 Polman 1968, 176; Ubachs 2000, 266-267; Margry 2000, 188-190; Spiertz 1964, 57, 61.

problemen Hasselt. Boosten, die met zijn rijtuig via Tongeren gereisd had, kwam daar veel later aan dan de pelgrims. De volgende ochtend liet Boosten blijken niet verder te willen uit vrees voor moeilijkheden met de politie van Jozef II. Waarop president-meester Petrus Jeukens plechtig verklaarde dat, mocht hij gearresteerd worden en opgebracht naar Brussel, hij de boete van honderd pattacons zelf zou betalen, net zoals hij dat van de andere broedermeesters en de heren geestelijken mocht verwachten. De karavaan trok daarop verder en Boosten besloot toch maar te volgen. In Herk-de-Stad werd de pelgrims meegedeeld en nogmaals op het hart gedrukt, dat de voettocht vandaar tot Scherpenheuvel niet het karakter van een processie mocht hebben; iedere deelnemer moest op eigen gelegenheid verder gaan en men zou elkaar weer treffen bij het lof en het Te Deum in Scherpenheuvel. De richtlijn werd echter niet gevolgd. 'Ter contrarie: de pelgrims hebben met veel meerder moet en couragie gebeden en hunne stemmen door de lugt laten klincken door de Loffsangs Liedekens, en zijn dus tot Diest en Scherpenheuvel des avonds ongehindert en ongemolesteert aengekoomen en van niemand aengesproocken geweest.'⁶⁹

Woensdag begon de terugtocht zonder de gebruikelijke toer rond de basiliek; het was duidelijk dat de proost conflicten met de wereldlijke overheid wilde vermijden. Als compensatie mochten de geestelijken en de meesters 'het handeken van 't miraculeus beelt' kussen. In Diest, bij het middagmaal, was kapelaan Boosten weer in de contramine, 'want den dranck wasser te goed' en er moest zo nodig 'nog een stoop getap worde om stante pede te drincken'. Het gevolg was dat men 's avonds pas tegen negen uur in Hasselt arriveerde. Toen Boosten zich donderdag opnieuw aan de voettocht wilde onttrekken door de weg over Tongeren te nemen, werd dit door de broedermeesters belet. In Bilzen begeleidde Boosten, voor het eerst, de pelgrims naar de kerk. Het behoeft geen betoog dat de affaire een staartje zou krijgen. Op 7 mei kwamen de broedermeesters met de pastoors in vergadering bijeen. Alleen Roemers ontbrak. Twee meesters werden afgevaardigd naar de pastorie van de Sint-Jacobsparochie om de verontwaardiging van de vergadering over te brengen. Roemers, heel diplomatiek, ontving de heren vriendelijk en beloofde dat het niet meer zou voorkomen. Ter afsluiting van de kwestie nam de Broederschap het besluit, dat de voettocht voortaan altijd de weg via Bilzen zou nemen. Een doekje voor het bloeden.⁷⁰

In de volgende jaren van Jozefs regeerperiode, zelfs in 1789, het jaar van de opstand tegen zijn bewind (de Brabants Revolutie), is de bedevaart gewoon doorgegaan. Ook de links-patriottische Luikse Revolutie in 1789, de gevechten tussen Luikse patriotten en Duitse repressie-troepen (november 1789-april 1790), later de invasie van de Franse revolutionairen (november 1792-begin maart 1793) en de verdrijving van de Fransen door de Oostenrijkers (Slag bij Neerwinden, 18 maart 1793) hebben niet geleid tot afgelasting van de bedevaart. Steeds was het in de maanden april-mei vrij rustig rond Maastricht en op het traject van de

69 Arch. OLV, inv. nr. 2009, 183-184.

70 Arch. OLV, inv. nr. 2009, 184-185.

voettocht. Toch zou de bedevaart van maandag 12 tot en met donderdag 15 mei 1794 de laatste zijn. Want de Fransen waren al weer in aantocht en verdreven de Oostenrijkers uit de Zuidelijke Nederlanden (Fleurus, 26 juni 1794). Ook Maastricht moest zich, na belegering en beschieting, op 4 november aan de Fransen overgeven. Op 21 augustus 1795 werd het Departement Nedermaas gevormd, met Maastricht als hoofdstad, en op 1 oktober 1795 werd het ingelijfd bij Frankrijk. Daarmee was een einde gekomen aan het Ancien Régime en dus ook aan de traditie van de voettocht naar Scherpenheuvel.⁷¹

De Franse Tijd

De storm van de Revolutie

In 1795 had de Broederschap zich moeten beperken tot het laten opdragen van missen 'op de vier dagen dat wij niet na Scherpenheuvel geweest zijn wegens den oorlog'. In de rekening van 1796 wordt vermeld dat er gecollecteerd is 'ten tijden als men na Scherpenheuvel pleegde te gaan'. Op 6 december 1796 werd de Franse wetgeving ook in het Departement Nedermaas doorgevoerd, inclusief het verbod op openbare uitoefening van de godsdienst. Daardoor werd het leven van de Broederschap lam gelegd: de laatste rekeningen dateren van mei 1797. Bij de wet van 25 november 1797 werden alle nog bestaande kapittels, kloosters, seminaries, geestelijke corporaties en broederschappen opgeheven.⁷²

Voor de kerk en haar bedienaren waren zware tijden aangebroken. Vooral de aan hen opgelegde eed van haat tegen het koningschap, die op 11 september 1797 in het Departement Nedermaas van kracht verklaard werd, maar door de grote meerderheid van de geestelijken geweigerd werd, heeft veel ellende en hevige meningsverschillen veroorzaakt. Van de vier Maastrichtse pastoors legden er twee de eed af: Arnold Frans Roemers (Sint-Jacob) en Jan Cuijpers (Sint-Nicolaas); twee weigerden: Pascal Delruelle (Sint-Martinus) en Jan Jacob Cyrus (Sint-Catharina). De laatste twee kregen in oktober 1797 drie maanden gevangenisstraf. Toen ze in januari 1798 vrij kwamen, dook Delruelle onder, eerst buiten, later binnen de stad, terwijl Cyrus over Duits gebied naar de Bataafse Republiek vluchtte. Na de staatsgreep van Napoleon van 18 brumaire an 8 (9 november 1799) wijzigde zich de kerkelijk-politieke situatie. Vanaf december 1799 kregen beëdigde priesters de gelegenheid om de eed van haat te herroepen, waardoor de eenheid onder de geestelijken hersteld kon worden. Maar pas na de afkondiging van het Concordaat tussen Pius VII en Napoleon op Paasdag 18 april 1802 in de Parijse Notre Dame was de terugkeer van

71 Ubachs 2000, 267-268; Baillien 1959, 193-268; Ubachs / Evers 1994, 213-214; Arch. OLV, inv. nr. 2013, 15 links + rechts, 17 links + rechts.

72 Arch. OLV, inv. nr. 2010, 109; inv. nr. 2013, 17 links + rechts, 18 links, 19 rechts; Ubachs / Evers 1994, 213-215; van Rensch 1990, 85.

Het nieuw Scherpenheuvels Trompetjen, uitblaazende verscheide uitgeleezene geestelyke Liedekens, om te zingen als men in bedevaart reist naar het mirakeleus beeld van Onze Lieve Vrouwe te Scherpenheuvel, A.J. Koemans [elders gespeld: Koymans], Maastricht ca. 1815. Stadsbibliotheek Maastricht, signatuur SB 84 F 31.

De samensteller van dit werkje werd voor de titel waarschijnlijk geïnspireerd door Het nieuw pelgrimken van O.L. Vrouw van Kevelaer waarvan de eerste uitgave al in 1739 verscheen.

Cyrus en Delruelle in het openbare leven van de stad mogelijk. In augustus 1802 trad mgr. J.E. Zaepffel aan als nieuwe bisschop van Luik. Onder zijn leiding volgde de reorganisatie van het bisdom. Daarbij werd Pascal Delruelle, die al op 16 december 1802 benoemd was tot bisschoppelijk commissaris, in 1803 herbenoemd als pastoor van de Sint-Martinus, terwijl zijn jongere vriend Henri Partouns, die tot de komst van de Fransen leraar poësis aan de Latijnse school geweest was, benoemd werd tot pastoor van de Sint-Nicolaas als opvolger van Jan Cuijpers. Jan Jacob Cyrus werd evenals Delruelle herbenoemd als pastoor, niet van de Sint-Catharinakapel, die aan de eredienst onttrokken werd, maar van de Sint-Mathijs, die op advies van Delruelle overgedragen werd aan de katholieken. Arnold Frans Roemers tenslotte werd pastoor van de Sint-Servaaskerk; zijn vroegere parochiekerk, de Sint-Jacobskapel, werd gesloopt.⁷³

73 Munier 1989, 93-141; Habets / Goossens 1927, 91, 143-144, 204-205, 235.

Pastoor Jan Cuijpers van de Sint-Nicolaaskerk is op trieste wijze aan zijn eind gekomen: '1803 Den 19 Februari 's avonds om half seven heeft sich de Pastoor Cuyppers van Sint Nicolaaskerk verdrongen in de Maas. Men heeft sijne pantoffels op de brug gevonden. Hij was onnosel.' (van Gulpen 1889, 147) Het lijk werd op 24 februari in Elsloo uit de Maas gedregd en op 25 februari in Maastricht begraven. (Ubachs / Evers 2005, 138)

Pastoor Delruelle had zich in 1793 energiek ingezet voor de Franse émigrés, die, op de vlucht voor de Franse sansculotten, met honderden in Maastricht en Wyck waren neergestreken. Zie: Habets 1891, 153.

Herleving onder de mantel van twee madonna's

Het jaar 1803 bracht in Maastricht herstel van het kerkelijk leven, zij het dat de opheffing van de kapittels en kloosters en de nationalisering van de kerkelijke goederen onomkeerbaar waren. De strakke bepaling dat openbare godsdienstoefeningen buiten de kerkgebouwen niet geoorloofd waren, was na het concordaat verruimd, maar wat in een stad met verschillende gezindten zoals Maastricht nu wel of niet geoorloofd was, was niet helemaal duidelijk, en evenmin of onderscheid gemaakt moest worden tussen processies en bedevaarten. Mgr. Zaepffel was overigens geen voorstander van openbare belijdenissen van godsdienstigheid. In 1805 vaardigde hij een verbod uit op bedevaartprocessies en een jaar later pleitte hij voor waardigheid bij processies in de parochies. Hoe de burgerlijke overheid in het Departement Nedermaas oordeelde, is mij niet bekend. In het aangrenzende Departement Roer vaardigde de prefect op 25 juni 1811 een arrest uit, waarbij uitdrukkelijk verboden werd 'de se réunir et de se former en procession pour se rendre aux pèlerinages'.⁷⁴

Met het reveil van het kerkelijk leven hernam ook de Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen haar activiteiten. Van zondag 1 tot en met donderdag 5 mei 1803, de dagen waarin men vroeger naar Scherpenheuvel placht te gaan, assisteerden de broedermeesters al bij het celebreren van 'de gewoonelijke diensten', en enige tijd later gaf mgr. Zaepffel zijn formele goedkeuring aan de heroprichting. Op 16 november 1803 in vergadering bijeen, gingen de broedermeesters over tot herbenoeming van de in 1796 functionerende bestuursleden. Met ingang van 8 december 1803, Conceptiedag, ging de Broederschap weer functioneren als voorheen. Zelf beschouwden de meesters de 'heroprichting' gewoon als 'voortzetting', wat bijvoorbeeld blijkt uit de mededeling dat over de jaren 1798-1803 een bedrag van 5 gulden, 6 stuivers en 2 oort meer was uitgegeven dan ontvangen. De eerste complete jaarrekening, mede getekend door pastoor Henri Partouns, werd 'afgehoord' op 26 december 1804.⁷⁵

Op Paaszaterdag 7 maart 1804 nam mgr. Zaepffel een besluit over de bestemming van de Zwarte Christus, het notenhouten kruis dat middelpunt was geweest van een bloeiende devotie met veel pelgrims in de kloosterkerk van de Witte Vrouwen aan het Vrijthof, en het beeld van de Sterre der Zee dat vroeger bij de minderbroeders (op de Minderbroedersberg) vereerd werd. Beide kostbaarheden waren eind 1796 bij particulieren in veiligheid gebracht. Nu de kerkvervolgung achter de rug was, moesten deze stadsdevoties een

74 Crutzen 1992, 121-122; Margry 2000, 432-433

75 Arch. OLV, inv. nr. 2013, 19 rechts, 20 links + rechts, 21 links + rechts; Arch. OLV, inv. nr. 2009, 190-191, 194 (= 191v); Arch. OLV, inv. nr. 2004 (niet gepagineerd): Onmiddellijk na de nominatie van enkele kandidaten voor het nieuwe bestuur op 10 november 1796 waren de reguliere werkzaamheden van de Broederschap gestaakt. Zeven jaar later, in de vergadering van 16 november 1803, werd geconstateerd dat 'ter oorzaake van de revolutie in die jaaren voorgevallen' de verkiezing van de meesters nog niet had plaatsgevonden.

De Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen trekt met de Sterre der Zee door de Helpoort. RHCL (foto J. Naseman).

nieuwe bestemming krijgen, aangezien de kloosterorden waren opgeheven. Gelet op de onderlinge verhoudingen zal het niet verbazen dat ze werden toegewezen aan de Sint-Martinuskerk van bisschoppelijk commissaris Pascal Delruelle in Wyck (de Zwarte Christus) en aan de Sint-Nicolaaskerk van diens goede vriend pastoor Henri Partouns (de Sterre der Zee). De akten van overdracht dateren van 3 mei, respectievelijk 31 maart 1804. Vanaf 1 april 1804, het hoogfeest van Pasen, stond de Sterre der Zee in de Sint-Nicolaas ter verering opgesteld. De Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen, waarin de Broederschap van de Sterre der Zee werd opgenomen, had er een tweede madonna bijgekregen.

Voorlopig maakte de Broederschap geen keuze tussen het 'oude' beeld van Maria als Apocalyptische vrouw en de 'nieuwe' Sterre der Zee, maar bij het eeuwfeest in 1814 kreeg de Sterre der Zee, gelet op haar centrale opstelling, duidelijk prioriteit.⁷⁶

De aanwezigheid van de Sterre der Zee werd al op 3 april 1805, tijdens een in de Sint-Nicolaaskerk gehouden vergadering, aangegrepen voor een vernieuwing. De flambouwdragende meesters zochten namelijk compensatie voor het feit dat de processies van Sint-Servaas en Sacramentsdag door de Fransen waren afgeschaft, terwijl het te betalen bedrag aan flambouwgeld ongewijzigd bleef. Zij wilden van de nood een deugd maken: nu 'het ceer out en vermaard Miraculeus Beeld der allerheyligste Maget Maria' zich in de eigen parochiekerk bevond, zou de Broederschap misschien ook de viering van het octaaf van Pasen, zoals die vroeger bij de minderbroeders plaatsvond, kunnen overnemen, met processies op Paasmaandag en op zondag Beloken Pasen. Het plan viel in goede aarde, werd daarna besproken met pastoor Partouns, die graag akkoord ging,

⁷⁶ Munier 1992; *De Zwarte Christus. Van Vrijthof tot Wyck 1804-2004. Expositie*, Maastricht, juli 2004, nr. 18 en nr. 30 (zie hierachter onder Bronnen); de la Haye 2004, passim; de la Haye 2008, 122.

en vervolgens goedgekeurd door de gezamenlijke confreres. De Broederschap had weer een volle jaaragenda, ook zonder de voettocht naar Scherpenheuvel. Wel moet worden opgemerkt, dat de Broederschap 'het octaaf van Scherpenheuvel' ieder jaar plechtig bleef vieren in de parochiekerk.⁷⁷

Weer naar Scherpenheuvel

Vanuit de Sint-Nicolaaskerk 1816-1825

Het eeuwfeest in 1814 werd niet gevolgd door een terugslag, zoals het gouden jubileum in 1764, maar had blijkbaar zoveel enthousiasme gewekt dat in de Broederschap stemmen opgingen om de 'oude Maastrichtse processie' naar Scherpenheuvel te hervatten. Een bijkomende reden zal geweest zijn dat de grondwet van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden van 18 augustus 1815 in artikel 193 ruimhartig bepaalde: 'Geene openbare oefening van Godsdienst kan worden belemmerd, dan ingevalle dezelve de openbare orde of veiligheid zoude kunnen storen.' Het was een aantrekkelijke gedachte: na ruim twintig jaar weer naar Scherpenheuvel, alles zo mogelijk 'op den ouden voet'. Pastoor Cyrus van de Sint-Mathijs, oudste der vier stadspastors, in 1814 door Pieter Gilles Schols in verzen op het schild geheven, was bereid als geestelijk directeur op te treden. Op 6 mei 1816 vertrok de voettocht 'met vliegende vaan' en bij terugkomst werden de pelgrims 'met flambouwen ingehaald en naar de Sint-Servaaskerk gebragt onder het luiden der groote klok.' De traditie was glansrijk hersteld en werd in de volgende jaren voortgezet.⁷⁸

Ook de financiën kwamen in 1822 op orde. Dit was mede te danken aan het beleid van broedermeester Jean Michel Weustenraad. In het jaar van zijn presidium (december 1821 – december 1822) werd een tekort van ruim 76 gulden Luiks omgezet in een saldo van ruim 125 gulden Luiks. Dit was mede te danken aan de verhoging van het door de meesters te betalen 'kamergeld'. Immers, zo had Michel Weustenraad betoogd, in 1823 moest naast het

77 Arch. OLV, inv. nr. 2009, 190-191. In mei 1805 werden de processies van Sint-Servaas en Sacramentsdag overigens hersteld, zie: Knippenberg 1911, 328.

78 Arch. OLV, inv. nr. 2009, 225-249 passim; Margry 2000, 433-434; Knippenberg 1911, 330. De ruimte die artikel 193 van de Grondwet bood, werd al spoedig door ministeriële circulaire ingeperkt. Zie: Margry 2000, 433-435; Spronck 2009, 296-297. In de negentiende eeuw werd de abdij van Herkenrode, die door de zusters verlaten was, niet meer aangedaan. Het Heilig Sacrament van Mirakel wordt vanaf 14 september 1804 in de Hasseltse Sint-Quintinuskkerk vereerd, zie: Gielis / Libens, 72-73. Ruud Philips wees mij op de onjuistheid van mijn veronderstelling (Spronck 2009, 288) dat de bedevaart van 1816 de laatste zou zijn geweest die door de Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen georganiseerd werd. Het directe gevolg van zijn opmerking was het onderzoek waarvan dit artikel het resultaat is. Ik ben hem dus zeer dankbaar voor zijn kritische noot.

al bestaande grond-, deur- en venstergeld ook een belasting op de schouwen betaald kunnen worden.⁷⁹

En toch werd in 1826 besloten de bedevaart niet te laten doorgaan. In de door mij geraadpleegde archiefstukken heb ik de precieze reden niet gevonden, maar ik veronderstel dat de circulaire van de directeur-generaal van R.K. Eredienst van 8 april 1826 de doorslag heeft gegeven. Daarin werd bepaald dat een bedevaart alleen mocht doorgaan mits ze 'door geene priesters met koorkleederen of andere priestergewaden worde geleid, mitsgaders, dat daarbij geene kruissen of andere kerkelijke voorwerpen worden getoond, hetgeene aan die bedevaart het uiterlijk van eene processie zoude geven'.⁸⁰ Verder veronderstel ik dat het jaarprogramma van de Broederschap, waar immers vanaf 1805 de viering van het octaaf van Pasen was bijgekomen, én de zorg die de groeiende devotie tot de Sterre der Zee met zich meebracht, de beslissing niet al te moeilijk hebben gemaakt. Bovendien: pelgrimeren van Maastricht naar Scherpenheuvel bleef mogelijk, omdat de Broederschap van het Heilig Kruis, verbonden aan de Sint-Martinuskerk in Wyck, intussen een gelijkwaardig alternatief bood.

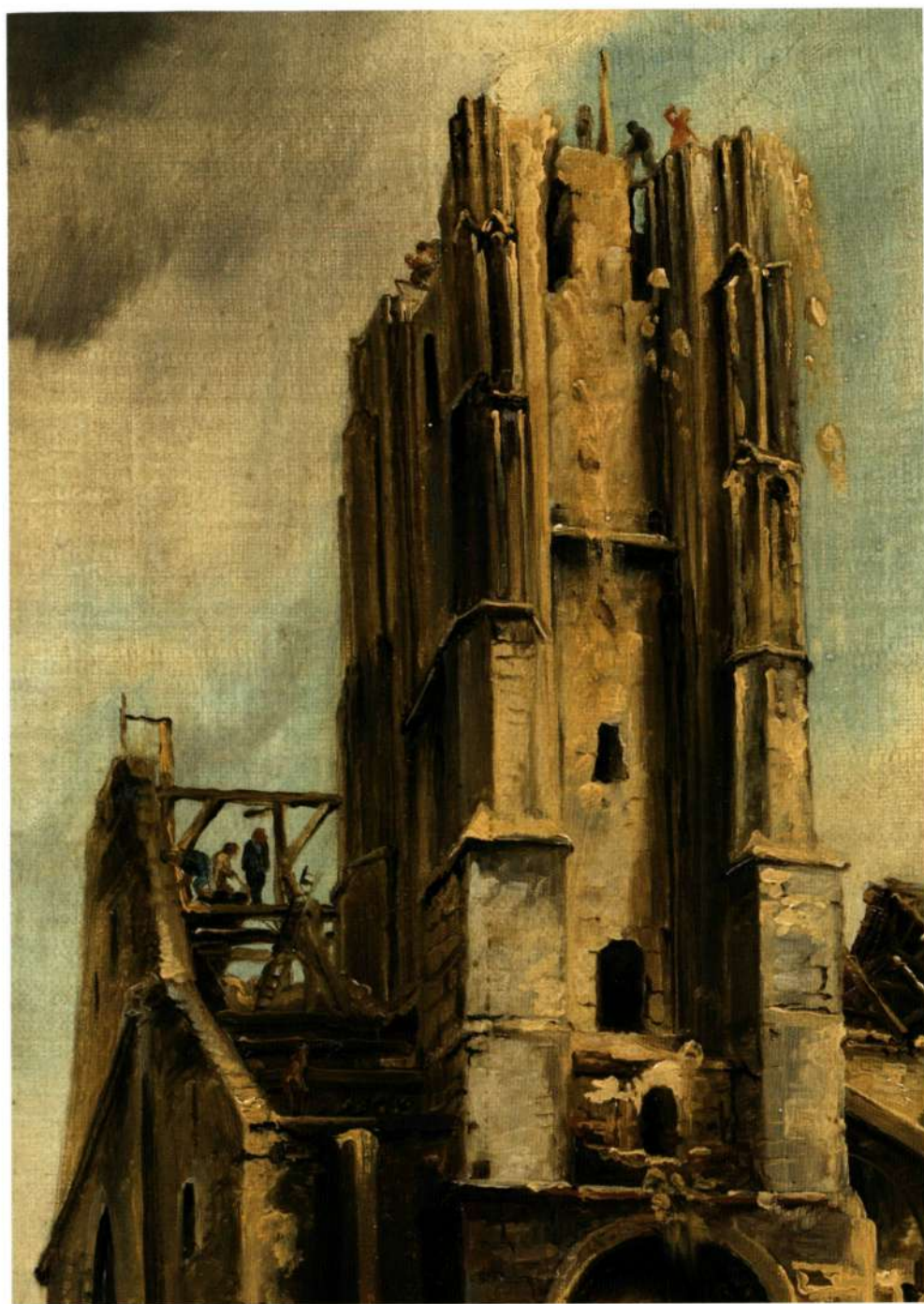
Vanaf 1826 presenteerde zich de Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen vooral als broederschap van de Sterre der Zee.⁸¹ Maar de herinnering aan de bedevaart naar Scherpenheuvel heeft ze nog lang levend gehouden. Tot 1862 bleef de vierde week na Pasen gevierd als 'Scherpenheuvel-week', met daaraan gekoppeld klokkelui, missen en collectes. Evenals in de 'Maria-week', die op Pasen volgde, troonde het beeld van de Sterre der Zee dan in het midden van de kerk. Of dat ook nog gebeurde, nadat de Sint-Nicolaasparochie in 1837 de Onze-Lieve-Vrouwekerk betrokken had, weet ik niet.⁸²

79 Arch. OLV, inv. nr. 2009, 244-245; Arch. OLV, inv. nr. 2013, 56 links + rechts, 57 links + rechts. Jean Michel Weustenraad was broedermeester in de jaren 1810-1822 en bekleedde de functies van proviandeur (1810-1812), hemeldrager (1812-1815), vice-president (1820-1821) en president (1821-1822). Hij was de vader van Theodoor Weustenraad, de dichter van de *Percessie van Scherpenheuvel*. Mijn veronderstelling dat Theodoor de verhalen over de bedevaart vooral van zijn oom Antoine Servais gehoord heeft, moet dus worden bijgesteld. Zijn eigen vader heeft *qualitate qua* tenminste in 1821 en 1822 aan de bedevaart deelgenomen, wellicht samen met 'meister Schols, de veerzemeker', die vanaf april 1816 secretaris was. Zie: Arch. OLV, inv. nr. 2004; Arch. OLV, inv. nr. 2010, 114-115, 126-127; Arch. OLV, inv. nr. 2012, rekening d.d. 21 mei 1822. Vgl. Spronck 2009, 295-296, 414..

80 Spronck 2009, 296-297.

81 In 1906 werd de Broederschap herdoopt als 'Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen Sterre der Zee'.

82 Arch. OLV, inv. nr. 2013, afgehoorde rekening 1840. Over de overgang naar en de inzegening van de Onze-Lieve-Vrouwekerk op 10 oktober 1837, zie: Verhael 1837; Le Sage ten Broek 1838, 238-240; Jan Sprenger 1936, 63-65.

Alexander Schaepkens: *De Sint-Nicolaaskerk*, geschilderd tijdens de afbraak in 1838. Bonnefantenmuseum Maastricht, collectie LGOG, uitsnede (foto Peter Cox).

Vanuit de Sint-Martinuskerk 1814-heden

Nu de Zwarte Christus, die tot 1796 vereerd werd in het klooster van de Witte Vrouwen aan het Vrijthof, in mei 1804 naar de Sint-Martinuskerk in Wyck was overgebracht, mocht men voortaan ook de Keulse Vaart daar verwachten. Maar de Keulse pelgrims maakten vanaf de komst van de Fransen in 1794 moeilijke jaren door. Blijkbaar heeft de Keulse Bruderschaft von Scharpffenhövel de bedevaart daarna toch doorgezet, niettegenstaande de te verwachten problemen met de overheid. In mei 1798 vond bij Hasselt een confrontatie plaats tussen duizenden Rijnlandse ‘fanatici’, zoals de Franse departementscommissaris Nicolas Girard hen noemde, en de op hen afgestuurde gendarmerie. De leiders van de Keulse Vaart werden in hechtenis genomen en de hele ‘gebenedijde bende’ uiteengedreven. Gegevens over volgende jaren heb ik niet gevonden, maar de veronderstelling ligt voor de hand dat de Keulse Bruderschaft met de hervatting gewacht heeft tot betere tijden. Helaas kwamen die voor haar ook na 1814 niet, omdat de Pruisische overheid toen alle grensoverschrijdende bedevaarten verbood, een houding waarin ze gesteund werd door de Keulse aartsbisschop Von Spiegel.⁸³

Intussen had de aanwezigheid van de Zwarte Christus in Wyck in 1813 geleid tot de oprichting van een nieuwe broederschap: de Broederschap van het Heilig Kruis. Deze ging, in goed overleg met de Keulenaren, een eigen bedevaart naar Scherpenheuvel organiseren. Op 9 mei 1814, de vijfde maandag na Pasen, vertrokken de pelgrims uit Maastricht en omstreken voor het eerst onder leiding van de Wyckse Broederschap. De pelgrims uit Keulen, komend vanuit Valkenburg, sloten daarbij aan, waarschijnlijk iets later op de dag. Nieuwe problemen ontstonden in 1831, toen de vesting Maastricht geïsoleerd en onbereikbaar midden in opstandig Belgisch gebied was komen te liggen. De Broederschap van het Heilig Kruis loste het probleem op door de voettocht in de jaren 1831-1839 te laten vertrekken vanuit Gronsveld, maar de Keulse Bruderschaft hield het toen voor gezien. Een poging in 1925 om de Keulse Vaart nieuw leven in te blazen is op niets uitgelopen. De Wyckse bedevaart naar Scherpenheuvel heeft tot na de Tweede Wereldoorlog een bloeiend, daarna een moeizaam, maar taai bestaan geleid. Op maandag 19 mei 2014 mag de Broederschap van het Heilig Kruis vieren dat ze al twee eeuwen de voettocht naar Scherpenheuvel organiseert.⁸⁴

83 Spronck 2009, 291; Wynands 1986, 16.

84 Procession de Wyck 1869, 580-581; Spronck 2009, 293-298.

Aankomst van de bedevaartgangers uit Wyck-Maastricht in Scherpenheuvel op dinsdag 12 mei 2009 (foto auteur).

Vanuit de Sint-Servaas 1840-1914

Van de Maastrichtse geestelijken die zich toegedden op het bevorderen van volksdevoties en reliekenverering, was kapelaan Petrus Dominicus Nijst de kampioen. Voorwerp van spot voor de verlichte liberalen, maar bewonderd door een grote schare van vrome gelovigen.⁸⁵ In 1824 had Nijst in de Sint-Servaasparochie de Broederschap van Onze-Lieve-Vrouw van Bijstand in de Nood opgericht, ook wel aangeduid met de benamingen: Broederschap van Onze-Lieve-Vrouw van Bijstand, Maria van Bijstand of Onze-Lieve-Vrouw der Zeven Smarten (of Weeën) van Maria.⁸⁶ Binnen deze Broederschap ging op 13 mei 1840 (Sint-Servaasdag) een subgroep van twaalf broedermeesters over tot de organisatie van een 'puur-Maastrichtse' bedevaart naar Scherpenheuvel, met kapelaan Nijst als directeur. De dag van vertrek werd bepaald op Tweede Pinksterdag. Gelovigen konden lid worden

⁸⁵ Spronck 2009, 297, 412.

⁸⁶ Goessen 1986, 30.

Prentje ter herinnering aan de bedevaart vanuit de Sint-Servaaskerk naar Scherpenheuvel. Geëxposeerd op de tentoonstelling 'Maria, vol van genade' in het Centre Ceramique te Maastricht (oktober 2013-september 2014). Onder het beeld van Maria met Kind de tekst *Ego diligentes me diligo* ('Ik houd van wie mij liefhebben').

van deze (sub)Broederschap van Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel voor vijftig cent per jaar. Het aantal leden bleef bescheiden en nam geleidelijk af – 115 in 1845, 86 in 1875, 32 in 1905, 8 in 1935 – maar het aantal deelnemers aan de voettocht was vele malen groter: de eerste bedevaart, die op 8 juni 1840 vertrok, telde honderden pelgrims; in de jaren 1884-1900 varieerde hun aantal van 200 tot 400.⁸⁷

In 1873, enkele jaren nadat in juli 1865 de spoorlijn Hasselt-Antwerpen, met stations in Diest en Zichem, was gereedgekomen, werd een nieuwigheid ingevoerd: naar Scherpenheuvel per trein, althans voor het grootste gedeelte, want het karakter van voettocht mocht niet geheel verloren gaan. De vier dagen werden er twee. Men vertrok op dinsdag na Pinksteren heel vroeg, ging te voet naar station Lanaken, dan met de trein tot Diest (later ook wel eens tot Zichem) en vervolgens te voet naar Scherpenheuvel. Op woensdag, na een ochtend vol ceremoniën in en rond de basiliek van Scherpenheuvel, reisde men terug: vertrek uit Diest om vier uur 's middags, aankomst in Lanaken tegen half zes; dan te voet naar de Maastricht, waar de bedevaart om zeven uur met een korte plechtigheid in de Sint-Servaas werd besloten.⁸⁸

Het ultramontanisme en de toenemende devotionele activiteit van de katholieken had

HET MIRACULEUS BEELD VAN O.L.VROUWTE SCHERPENHEUVEL.

87 Arch. Serv., inv. nrs. 1672, 1678, 1687. Een anonymus meldde op 13 juni 1840 aan Justitie: 'door Maastricht trok eene processie of bedevaart van Scherpenheuvel, sterk 1500 personen, met vaandels en de geestelijkheid aan het hoofd' (NA, Archief Justitie geheim, inv. nr. 4647). Het getal van 1500 is mogelijk het product van meer dan één processie naar Scherpenheuvel. Met dank aan Piet Orbons voor deze informatie.

88 Arch. Serv., inv. nr. 1687; Laffut 1985-1995, 319, 493. Het reisschema is van 1883.

onrust gewekt in protestantse en bestuurlijke kringen. Die stelden dan ook pogingen in het werk om, binnen de wettelijke kaders, aan het uiterlijk vertoon beperkingen op te leggen. Zo ontstond bij het treffen van diverse wettelijke regelingen rond 1850 de zogenaamde proces-siekwestie. In de jaren zeventig laaide die opnieuw op, toen de Maastrichtse pastoor-deken F.X. Rutten op 27 juli 1873 een publieke plechtigheid maakte van de overbrenging van de re-liken naar de nieuwe schatkamer, met tachtig kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders in vol ornaat. In 1874 hield hij een soortgelijke heilighdomsvaartprocessie. Het toen opgemaakte proces-verbaal leidde uiteindelijk tot een veroordeling. Andermaal provocerend, ging zijn kapelaan P. Corten op Pinkstermaandag 11 juni 1878 de pelgrims voor bij hun vertrek vanuit de Sint-Servaas naar Scherpenheuvel, luid biddend, het kruis met ontrold vaandel voorop. De politie wees hem op het onwettige karakter van dit optreden en maakte proces-verbaal op, maar de voortgang van de bedevaartprocessie werd verder niet belemmerd.⁸⁹

Vermeldenswaard is nog een 'wondervolle genezing' in 1872, waarvan door kapelaan Corten, directeur van de bedevaart, een nauwkeurig verslag werd opgemaakt. Het betrof de zeventienjarige Hubertina Gulix, die in oktober 1871 'ten gevolge eener hevige ty-phuskoorts' haar spraak verloren had. Geneesmiddelen hielpen niet, maar verergerden de kwaal juist. Op maandag 20 mei uit Maastricht vertrokken, betrad Hubertina, 'met een waar kinderlijk betrouwen op Maria's liefdevolle en almachtige voorbede beziel', samen met de andere pelgrims uit Maastricht de basiliek van Scherpenheuvel. De directeur van de bedevaart nodigde hen uit tot het bidden van een zevental Wees Gegroeten ter ere van Onze-Lieve-Vrouw der Zeven Smarten. Bij het derde Wees Gegroet, begon Hubertina plot-seling mee te bidden; 'haar tong [was] vrij, haar kwaal geweken'.⁹⁰

De laatste bedevaart naar Scherpenheuvel vanuit de Sint-Servaasparochie vond plaats in juni 1914. Spoedig daarna brak de Wereldoorlog uit.

Geloven en vrijdenken

Wie de geschiedenis van de voettocht naar Scherpenheuvel overziet, zoals die vanaf 1715 werd georganiseerd door de Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen (vanuit de Sint-Nicolaaskerk) en in de negentiende eeuw door de Broederschap van het Heilig Kruis

89 Hutschemakers 1980, 123-124; Crutzen 1992, 130-135; Margry 2000, 202, 312-313; Margry / te Velde 2003, 124-126; Janssen 2005, 53 (*De Limburger Courier*, woensdag 12 juni 1878). Na 1880 werden conflicten rond het 'processieverbod' uit de weg gegaan, al bleef de affaire een 'teedere quaestie'. Het woord 'processieverbod' gebruikten de katholieken op grond van artikel 167 van de grondwet van 1848, waarin bepaald werd waar openbare godsdienstoefening wél was toegestaan. Pas in 1988 werd de wet op de kerkgenootschappen van 1853, waarvan de artikelen 6 en 9 op bovengenoemd artikel 167 voortborduren, ingetrokken en was de conflictstof de wereld uit. Zie: Margry 2000, 435-437.

90 Arch. Serv., inv. nr. 1687.

(vanuit de Sint-Martinus in Wyck) en de Broederschap van Onze-Lieve-Vrouw van Bijstand in de Nood (vanuit de Sint-Servaas), kan vaststellen dat de belangstelling van de gelovigen onverminderd groot is geweest. In de achttiende eeuw was er naast de Maastrichtse bedevaart vanuit de Sint-Nicolaaskerk ook nog de al veel oudere Keulse Vaart, waarbij pelgrims uit langs de route gelegen plaatsen aansloten. En in de negentiende eeuw bleek naast de Wyckse bedevaart, die in plaats kwam van de Keulse Vaart, nog meer dan voldoende belangstelling te bestaan voor een tweede bedevaartprocessie vanuit de Sint-Servaaskerk. Opvallend is verder dat ondanks de reserves van het kerkelijke gezag en de ontmoediging door de wetgeving – misschien juist dóór die tegenwerking – de motivatie om deel te nemen eerder toe- dan afnam. De achttiende-eeuwse Verlichting en het vaak antiklerikale liberalisme van de negentiende eeuw hadden geen vat op het pelgrimerende volk, terwijl het devotionaliseringsoffensief, dat door de geestelijkheid in de negentiende eeuw werd ingezet, vaak steun vond bij kunstenaars en bij intellectuelen die door de Romantiek waren geraakt.

In een krantenartikel dat de journalist Eugène Gens in 1841 wijdde aan het verschijnsel bedevaart en de ermee verbonden uitingen van volksgeloof, wees hij op de poëtische kracht daarvan, waardoor de aarde kan raken aan de hemel, het eindige kan reiken tot in het oneindige. In de *Groote almanak voor het Hertogdom Limburg* van 1854, afgesloten met zestig bladzijden Mengelingen – proza en poëzie in Nederlands, Frans en Duits – werd het katholieke volksgeloof bewierookt door een lyrische beschrijving van ‘die Wallfahrt’: Het is 2 juli, Maria Visitatie. Rond een kleine Mariakapel zijn honderden pelgrims bijeengekomen. Velen gaan te biecht ‘und baden sich in dem verjungenden Quell der Busse’. Het genadebeeld blikst mild en liefdevol op hen neer. Ter afsluiting geeft de priester de zegen met de geconsecreerde hostie in de monstrans: ‘all die Tausenden von Pilgern sinken auf ihre Kniee (...) und aus Weihrauchwolken segnet das Geheimnis des heiligsten Leibes, segnet Christus der Herr’. Met instemming citeert de anonieme auteur de protestant (!) Gottfried Kinkel: ‘Nie tritt das innige Verwachsen des katholischen Glaubens mit dem Volksthum (...) rührender und spürbarer hervor als bei den Processionen’, waaraan hij dan zelf toevoegt: ‘nie sehen wir so die Gleichheit aller vor Gott, ihre tiefe Verbindung in der einen Liebe, dem einen Glauben, wie bei der Wallfahrt’.⁹¹

In zijn *Percessie van Scherpenheuvel* heeft Theodoor Weustenraad de draak gestoken met deze uitingen van volksgeloof en met de geestelijken die er heilig in geloofden. Maar de medaille had twee kanten: Theodoor Weustenraad was ook Maastrichtenaar, bezielde met warme gevoelens voor zaken die hij rationeel maar moeilijk kon accepteren. Hij was niet slechts een kind van de Verlichting maar ook van zijn vader Michel, die een voorbeeldig lid van de Broederschap geweest is. De stad die hem lief was had hij als mede-aanstichter van de Belgische opstand in oktober 1830 moeten verlaten. Op 1 juli 1839 werd de belegstaat van de vesting opgeheven en kon hij er, na negen jaar ballingschap, onbevreesd weer binnen-

91 *Journal du Limbourg*, 30 mei 1841; Wallfahrt 1854, 199-205.

gaan, intens genietend van de vele *lieux de mémoire*.⁹² Toen de winter voorbij was, kon ook de voettocht naar Scherpenheuvel weer vanuit de stad vertrekken: op de vijfde maandag na Pasen vanuit de Sint-Martinus in Wyck, op Pinkstermaandag voor het eerst ook vanuit de Sint-Servaas in de stad.⁹³

Bibliografie

Bronnen

- RHCL/GAM, *Archieven van de parochie Sint Servaas te Maastricht 1797-1964*, toegangsnummer **21.209 A**, inv. nrs. 1672, 1678, 1687. Afgekort: **Arch. Serv.**
- RHCL/GAM, *Archief van de parochie Sint-Nicolaas, sinds 1837 Onze Lieve Vrouw te Maastricht, 1351-ca.1820*, toegangsnummer **21.210 A**, inv. nr. 1006-1; toegangsnummer **21.210 E**, inv. nr. 292 ('Register'). Afgekort: **Arch. Nic.**
- RHCL/GAM, *Archieven van de parochie en de basiliek van O.L. Vrouw te Maastricht van 1800 tot 1950, met retroacta van vóór 1800*, toegangsnummer **21.210 B**, inv. nrs. 274 (akte in verband met de overname van de Sterre der Zee, 31 maart 1804), 1998, 2004, 2009 ('Memoriael'), 2010, 2012, 2013. Afgekort: **Arch. OLV.**
- De Zwarte Christus. Van Vrijthof tot Wyck 1804-2004. Expositie*, nr. 18: RHCL/GAM, *Frans archief*, inv. nr. 272 (inventarisatielijst Witte vrouwenklooster, 28 september 1796); nr. 30: RHCL/GAM, *Archief van de Parochie Sint-Martinus te Wyck-Maastricht*, inv. nr. 195 (akte in verband met de overname van de Zwarte Christus, 3 mei 1804).

Literatuur

- Baillien 1959: Henri Baillien, 'Tongeren onder de Luikse Revolutie', in: *Het Oude Land van Loon* 14 (1959) 193-268.
- Boesmans 1980: Annick Boesmans, *De voetbedevaart Keulen-Maastricht-Scherpenheuvel (...)* Bokrijkse Berichten XVIII, Bokrijk 1980 [b.g.v. de tentoonstelling ingericht in het Provinciaal Openluchtmuseum te Bokrijk, 2 augustus – 31 oktober 1980]
- Boni 1953: A. Boni, *Scherpenheuvel. Basiliek en gemeente in het kader van de vaderlandse geschiedenis*, Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven 1953.
- Crutzen 1992: Fr. G.H.M. Crutzen, 'Geloven op straat. Openbare godsdienstoefeningen buiten de

- 92 Jaminé 1854, 137. Op 19 april 1838, de dag dat in Londen het Verdrag van de 24 Artikelen werd getekend, liep 'Th. Weustenraad zoon' met de Broederschap van Maria Onbevlekt Ontvangen mee in de processie, een flambouw in de hand. Deze Theodoor was niet de dichter (1805-1849) maar zijn neef Jan Theodoor (1806-1844), zoon van Jean Théodore (1770-1857), de oudste broer van Michel (1777-1867). Zie: Arch. OLV, inv. nr. 2013, rekening 1839, ontvangsten: '19 april: van den Hr. Th. Weustenraad zoon voor flambeeuwgeld [f.] 1,12'.
- 93 Ik dank Jeannette Bemelmans, Frank Hovens, Piet Orbons en de redactie van het Jaarboek voor hun kritische opmerkingen. Régis de la Haye ben ik erkentelijk voor zijn hulp bij de samenstelling van het illustratiemateriaal.

- gebouwen en besloten plaatsen in de dekenaten Gulpen en Meerssen, 1848/1857', in: *Historische en heemkundige studies in en rond het Geuldal, Jaarboek 1992*, 116-162.
- Databank Bedevaart en bedevaartplaatsen in Nederland, www.meertens.knaw.nl/bedevaart: Maastricht, O.L. Vrouw Sterre der Zee / O.L. Vrouw van Maastricht; Wyck, Heilig Kruis ('De Zwarte Christus'); Breda, O.L. Vrouw van Scherpenheuvel; Den Haag, O.L. Vrouw van Scherpenheuvel; Velp, O.L. Vrouw van Velp (van Scherpenheuvel).
- Den Grooten Bosser *Almanach* voor 1783, H.J. Landmeter, [Maastricht 1783].
- Den devoten pelgrim naer het mirakeleus beeldt van onse L. Vrouwe tot Scherpen-heuvel, behelsende verscheyde litanien, lof-sangen, ende devote liedekens (...). By Lamberts Bertus stadts-drucker tegen over de PP. Predick-heeren [Maastricht, ca. 1725]
- Duerloo / Wogens 2002: Luc Duerloo en Marc Wogens, *Scherpenheuvel, het Jeruzalem van de Lage Landen*, Leuven 2002.
- Evers 2006: Ingrid M.H. Evers, 'Een parochiekerk in de achttiende eeuw: het interieur van de Sint-Nicolaaskerk te Maastricht', in: *PSHAL* 142 (2006) 189-251.
- Geestelyke liedekens ende lof-zangen om te zingen als men in bedevaert reyst naer het mirakeleus beeld van Onse Lieve Vrouw tot Scherpen-heuvel. In deze nieuwen druk vermeerderd ende verbeterd [vignet] Tot Maestricht, by de Weduwe Gysbertus Van Gulpen, op de Munt [1795] [Approbatie 8 april 1750]
- Gielis / Libens 2010: Gert Gielis in samenwerking met Sebastien Libens, *Het zevende jaar. Processies in de regio Maas-Rijn*, Hasselt 2010.
- Goessen 1986: J. Goessen, 'Broederschappen in Maastricht', in: *Volkscultuur* 3 (1986) nr. 2, 23-33.
- van Gulpen 1885-1889: Philippus van Gulpen, 'Kroniek der stad Maastricht van af haren oorsprong tot in Juni van het jaar 1862', in afleveringen in: *De Maasgouw* 7 (1885)-11 (1889).
- Haas 1988: J.A.K. Haas, 'Het Verdrag van Fontainebleau 1785. Maastricht en de landen van Overmaas als internationale conflictstof aan het eind van het ancien régime', in: *PSHAL* 124 (1988) 264-344.
- Habets 1891: Jos. Habets, 'De Fransche emigranten te Maastricht op het einde der vorige eeuw (...)', in: *PSHAL* 28 (1891) 133-228.
- Habets / Goossens 1927: Jos. Habets., *Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond en van de bisdommen die het in deze gewesten zijn voorafgegaan*, IV (voortgezet door W. Goossens), Roermond 1927.
- de la Haye 2004: Régis de la Haye, 'Onderduikadressen voor de Sterre der Zee in de Franse Tijd, in: *De Maasgouw* 123 (2004) 87-96.
- de la Haye 2008: Régis de la Haye, 'Pastoor Jacobs en de devotie tot de Sterre der Zee', in: *De Maasgouw* 127 (2008) 115-129.
- Henau 1991: Ernst Henau, 'Bedevaart als vorm van volksreligiositeit. Een historisch-theologische benadering', in: M. van Uden, J. Pieper en E. Henau (red.), *Bij geloof. Over bedevaarten en andere uitingen van volksreligiositeit*, Hilversum 1991, 3-37.
- Hutschemakers 1980: Giel Hutschemakers, 'Limburgse processieperikelen, 1873-1880', in: *De Maasgouw* 99 (1980) 117-127, 184-208.
- Jaerlyxten bedevaert tot het mirakeleus beeld van Onse Lieve Vrouwe op Scherpenheuvel ..., by J. T. van Gulpen, Maestricht 1782 [affiche, plano]
- Jaminé 1854: J. Jaminé, 'Notes biographiques. Hubert-Théodore Weustenraad', in: *Bulletin de la société scientifique et littéraire du Limbourg*, tome II, Tongres 1854, 111-141.
- Janssen 2005: Frank Janssen, *Limburgsch nieuws 1841-1890*, Maastricht 2005.
- Journal du Limbourg*, 30 mei 1841.
- Knippenberg 1911: H. Knippenberg, 'De Franschen te Maastricht 1792-1816', in: *Limburg's Jaarboek* 17 (1911) 318-330.
- Laffut 1985-1995: Michel Laffut, *Les chemins de fer belges 1830-1913. Genèse du réseau et présentation critique des données statistiques*, 2 delen, Bruxelles 1985-1995.
- Le Sage ten Broek 1838: J.G. Le Sage ten Broek, *De Godsdienstvriend* 39 (1838) 238-240.
- Margry 2000: Peter Jan Margry, *Teedere quaesties: religieuze rituelen in conflict. Confrontaties tussen katho-*

- lieken en protestanten rond de processiecultuur in 19e-eeuws Nederland, Hilversum 2000.
- Margry / te Velde 2003: Peter Jan Margry en Henk te Velde, 'Kulturkampf in Limburg: de strijd over religieuze rituelen in de publieke ruimte', in: *De Maasgouw* 122 (2003) 118-133.
- Milis 2011: Ludo Milis, *Van waarheden en werkelijkheid. De opvattingen van de middeleeuwen in het blikveld van nu*, Hilversum 2011.
- Müller 1938-1939: P.L.J.M.A. Müller, 'Militaire reglementen en folklore', in: *De Nedermaas* 16 (1938-1939) 152-155, 176-179, 229-230.
- Munier 1989: W.A.J. Munier, 'Een voorbeeld van maatregelen tegen onbeëdigde priesters in de Franse Tijd: de lotgevallen van Jan Jacob Cyrus, pastoor van de St. Catharina / St. Matthijskerk te Maas-tricht', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 69 (1989) 93-141.
- Munier 1992: W.A.J. Munier, *Nieuwe bijzonderheden over twee Maastrichtse kostbaarheden: het Zwarte Kruis van Wijk en het beeld van Onze Lieve Vrouw Sterre der Zee*, [Maastricht 1992].
- Polman 1968: P. Polman, *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw*, III, Hilversum 1968.
- Procession de Wyck 1869: 'La procession de Wyck-Maestricht dite de Cologne', in: *PSHAL* 6 (1869) 580-581.
- van Rensch 1990: Th.J. van Rensch e.a., *Hemelse trektochten. Broederschappen in Maastricht 1400-1850*, Vierkant Maastricht 16, Maastricht 1990.
- Spiertz 1964: M.G. Spiertz, *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw*, Maaslandse Monografieën 1, Assen 1964.
- Sprenger 1936: Jan Sprenger, 'Geschiedenis van de teruggave der O.L.V. kerk te Maastricht in 1837 aan den R.K. Eeredienst', in: *De Maasgouw* 56 (1936) 53-56, 63-65.
- Spronck 2009: Lou Spronck, *Theodoor Weustenraad (1805-1849) en de 'Percessie van Scherpenheuvel'*, Maaslandse Monografieën 72, Hilversum 2009.
- Stas 1873: G. Stas, 'Notice biographique du poëte Maastrichtois Pierre Égide Schols', in: *PSHAL* 10 (1873) 370-390.
- Szénassy 1978: I.L. Szénassy, *Maastrichts zilver*, Maastricht 1978.
- Therry 1988: Marc Therry, *De religieuze beleving bij de leken in het 17de-eeuwse bisdom Brugge (1609-1706)*, Brussel 1988.
- Ubachs 1975: P.J.H. Ubachs, *Twee heren, twee confessies. De verhouding van Staat en kerk te Maastricht, 1632-1673*, Maaslandse Monografieën 21, Assen/Amsterdam 1975.
- Ubachs / Evers 1994: P.J.H. Ubachs m.m.v. Ingrid M.H. Evers, *Ongewilde revolutie. Limburgs Maasland onder Frankrijk 1794-1814*, *PSHAL* 130 (1994), 3-252.
- Ubachs 2000: P.J.H. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg*, Maaslandse Monografieën 63, Hilversum 2000.
- Ubachs / Evers 2005: Pierre J.H. Ubachs en Ingrid M.H. Evers, *Historische encyclopedie Maastricht*, Zutphen 2005.
- Verbeek 1937: Beda Verbeek o.f.m., *De geschiedenis van de Sterre der Zee te Maastricht tot 1804*, 's-Hertogenbosch 1937.
- Verhael 1837: *Verhael van het plechtig feest der opening van Onze Lieve Vrouwe kerk, te Maastricht, achtervolgd van het sermooen, gepredikt door den eerwaarden heer L.F. Lebens, vicaris, als ook van twee Latijnsche gedichten, vervaardigd door twee leden [P.G. Schols en F. Nypels] van het kerkbestuur der parochie (...)* [vignet] *Te Maastricht (...)* 1837.
- Wallfahrt 1854: 'Die Wallfahrt. Ein Bild aus dem katholischen Leben', in: *Groote Almanak voor het Hertogdom Limburg. Jaar 1854*, 199-205.
- Wingens 1994: Marc Wingens, *Over de grens. De bedevaart van katholieke Nederlanders in de zeventiende en achttiende eeuw*, Nijmegen 1994.
- Wynands 1986: Dieter P.J. Wynands, *Geschichte der Wallfahrten im Bistum Aachen*. Aachen 1986.